

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՇԻՐԱԿԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

ԱՐԿԱԴԻ ԱԿՈՂՈՎ, ԴԱՎԻԹ ՆԱՀԱՏԱԿՅԱՆ,
ՍՈՖՅԱ ՀԱԿՈԲՅԱՆ, ԱՐՄԵՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

Տ Ա Յ Ք

ՊԱՏՄԱՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ.

Մաս Ա (Ազդեցություններ և ճակատ)

ՀՏԴ 94(479.25):72
ԳՄԴ 63(5Հ)+85.11
Տ 199

**Գիրքը հրատարակության է երաշխավորվել
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի գիտական խորհուրդի որոշմամբ:**

Խմբագիր՝ ճ.դ., պրոֆ. Աշոտ Գրիգորյան
Գրախոսներ՝ ճ.դ., պրոֆ. Լ. Կիրակոսյան,
պ.գ.թ. Լ. Նազարյան

Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ **21T-2A292** ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:
Գրքի հրատարակությանը ֆինանսական աջակցություն են ցուցաբերել՝
«**Երկիր և մշակույթ**» կազմակերպությունը,
«**Բնօրրան**» պատմական հուշարձանների պահպանման հայկական ընկերությունը:

Տ 199 Ակոպով Ա., Նահատակյան Դ., Հակոբյան Ս., Հայրապետյան Ա., ՏՄՅՔ. Պատմա-
ճարտարապետական ուսումնասիրություն: Մաս Ա (Ագորդացփոր և Ճակք):
Գյումրի, ԳԱԱ ՇՀՀԿ հրատ., 2023: – 200 էջ:

Մենագրությունը նվիրված է պատմական Տայք աշխարհի Ագորդացփոր և Ճակք գավառների պատմա-ճարտարապետական հուշարձաններին: Հեղինակների կողմից քննության են առնվել Ագորդացփորի և Ճակքի բնակավայրերի բնակելի ճարտարապետությունը, բերդերը, վանքերն ու եկեղեցիները, ինչպես նաև այլ հուշարձաններ: Հեղինակների կողմից ճշգրտվել է բոլոր բնակավայրերի և հուշարձանների տեղագրությունը, տրվել են դրանց հստակ աշխարհագրական կոորդինատները: Աշխատության մեջ անդրադարձ է կատարվել նաև Ագորդացփոր և Ճակք գավառների բնակչության էթնոկրոնական նկարագրին:

Գիրքը հասցեագրված է ճարտարապետներին, պատմաբաններին և ընթերցող հանրությանը:

ՀՏԴ 94(479.25):72
ԳՄԴ 63(5Հ)+85.11

ISBN 978-9939-1-1773-7

© ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն. 2023
© Ակոպով Ա., Նահատակյան Դ., Հակոբյան Ս., Հայրապետյան Ա. 2023

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
SHIRAK CENTER OF ARMENOLOGICAL STUDIES

ARKADI AKOPOV, DAVIT NAHATAKYAN,
SOFYA HAKOBYAN, ARMEN HAYRAPETYAN

Т А У К
HISTORICAL AND ARCHITECTURAL RESEARCH
PART I (Azordatspor and Chakq)

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ШИРАКСКИЙ ЦЕНТР АРМЕЛОВЕДЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

АРКАДИЙ АКОПОВ, ДАВИТ НААТАКЯН,
СОФИЯ АКОПЯН, АРМЕН АЙРАПЕТЯН

Т А Й К
ИСТОРИКО-АРХИТЕКТУРНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ
ЧАСТЬ I (Азордацпор и Чакк)

Gyumri 2023 Гюмри

Akopov A., Nahatakyan D., Hakobyan S., Hayrapetyan A. Tayk: Historical and Architectural Research. Part I (Azordatspor and Chakq). Gyumri, Publ. of SCAS MAS RA, 2023: – 200 p.

The book is recommended for publication by the decision of the Scientific Council of the Shirak Centre for Armenian Studies of NAS RA. The research was carried out with the financial support of the RA Science Committee within the framework of the scientific theme 21T-2A292. The book was published with the financial support of the "Land and Culture" organisation and the Armenian Society for the Protection of Historical Monuments "Bnorran".

The book is dedicated to the exploration of historical and architectural landmarks within the Azordatspor and Chakq districts of the historical Tayk province. It offers in-depth insights into the residential architecture, fortifications, monasteries, churches and other historical sites situated in these districts, complete with precise geographical coordinates for all settlements and monuments. The monograph also takes a deep dive into the ethno-religious characterization of the population residing in the Azordatspor and Chakq districts, thereby enhancing the historical and architectural context of the research.

This book is intended for architects, historians and a broad readership interested in the history and cultural heritage of the region.

Акопов А., Наатакян Д., Акопян С., Айрапетян А. Тайк: историко-архитектурное исследование. Часть I (Азордацпор и Чакк). Гюмри: изд. ШЦАИ НАН РА, 2023: – 200 с.

Книга рекомендована к публикации по решению Научного совета Ширакского центра арменоведческих исследований НАН РА. Исследование проведено при финансовой поддержке Комитета науки РА в рамках научной темы 21T-2A292. Издание книги осуществлено при финансовой поддержке организации «Земля и культура» и Армянского общества охраны исторических памятников «Бнорран».

Монография посвящена исследованию историко-архитектурных памятников округов Азордацпор и Чакк, находящихся в исторической провинции Тайк. В книге представлена обширная информация о жилой архитектуре, крепостях, монастырях, и церквях, расположенных в этих округах, а также о других исторических памятниках. Авторы предоставили подробные данные о местоположении всех поселений и памятников, включая их точные географические координаты. Кроме того, в монографии рассматривается этнорелигиозное описание населения округов Азордацпор и Чакк, что дополняет исторический и архитектурный аспект исследования.

Книга адресована архитекторам, историкам и широкой публике читателей.

ISBN 978-9939-1-1773-7

@ Shirak Center for Armenological Studies of NAS RA. 2023

@ Akopov A., Nahatakyan D., Hakobyan S., Hayrapetyan A. 2023

@ Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА. 2023

@ Акопов А., Наатакян Д., Акопян С., Айрапетян А. 2023

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Պատմական Տայքը հայ ժողովրդի կազմավորման և պետականության կերտման կարևորագույն գոյատևածքներից է: Պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում լինելով քաղաքական իրադարձությունների հորձանուտում, շատ հաճախ նաև դառնալով առանցքային գործոն հարևան պետությունների հետ փոխհարաբերություններում, Տայքը ենթարկվել է զանազան ազդեցությունների, որի արդյունքում առաջացել են նոր իրողություններ պատմամշակութային ժառանգության ընկալման հարթության վրա: Հարյուրամյակների ընթացքում ենթարկվելով հարևանների քաղաքական և մշակութային ազդեցությանը, Տայքի հայությունը հայտնվեց նոր իրավիճակում, երբ սկսվեց դավանաբանական հիմքերի վրա ընկալումների տարբերությունը:

Տայքի պատմության առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ այստեղ արդեն VII-IX դդ. տարածում ստացավ քաղկեդոնականությունը, ինչն իր հերթին որոշակի ներգործություն ունեցավ էթնոդավանական ու ժողովրդագրական գործընթացների վրա: XVI դ. օսմանյան տիրապետության հաստատումը արմատապես փոխեց Տայքի վարչական կառուցվածքը, ժողովրդագրական պատկերն ու մշակութային կյանքը: Մահմեդականության բռնի տարածումը, թուրքերենի ազդեցությունը, ինչպես նաև XIX դ. 30-ական թվականներին արևմտահայության տեղաշարժերն իրենց բացասական ազդեցությունն ունեցան երկրամասի ժողովրդագրական պատկերի վրա՝ ի վնաս հայության:

Տայքն իր պատմաաշխարհագրական առանձնահատկություններով մշտապես կրել է հարևան պետությունների և նվաճողների հատուկ քաղաքականության ծանր հետևանքներն ու մշակութային ազդեցությունները, որոնց խոսուն ապացույցն են Տայքի քաղկեդոնականների՝ մեր օրեր հասած ճարտարապետական գլուխգործոցները: Ուժացման բյուզանդական, վրացական ու թուրքական ալիքները կրած Տայքի քաղկեդոնականները «կորան» պատմության էջերում, իսկ նրանց թողած հոգևոր-մշակութային ժառանգության իրավահաջորդը լինելու հավակնություն այսօր ներկայացնում է Վրաստանը՝ դավանաբանական պատկանելությամբ պայմանավորված:

Այս կարևորագույն բացը լրացնելուն է ուղղված ՀՀ Գիտության կոմիտեի 2021-2024 թթ. թեմատիկ ֆինանսավորման շրջանակներում իրականացվող «Տայքը 9-11-րդ դարերում (պատմաճարտարապետական ուսումնասիրություն)» թեման, որի շրջանակներում իրականացվող աշխատանքի հաջողությունը կախված էր գլխավորապես Թուրքիայի հանրապետության տարածքում դաշտային հետազոտական աշխատանքների արդյունքներից: Ընդ որում, մինչև աշխատանքի սկսելը շատ բարդ էր պատկերացնել հետազոտող խմբի առջև դրված խնդրի ծավալը: Այն որոշակիացավ 2022 թ. հուլիսի 26-ին՝ մեր հետազոտող խմբի դեպի տայքյան հուշարձաններ կազմակերպված գիտական անդրանիկ արշավախմբի աշխատանքի հենց առաջին օրը, երբ մեր առջև բացվեց մոռացության մատնված կամ առհասարակ չուսումնասիրված մի հսկայական մշակութային շերտ՝ իր պատմամշակու-

թային գլուխգործոցներով, ինչպիսիք Իշխանաց վանքն ու Բանակի տաճարն էին, իր ամրակուռ բերդ-ամրոցներով՝ Փանազկերտի և Նորբերդի, հայագիտության մեջ անհայտ հուշարձաններով, ինչպիսիք Վաչեձորի վանական համալիրը, Որդից բերդը և այլն, իր բնակելի համալիրներով: Արշավախումբը, որի կազմում էին ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի գիտքարտուղար պ. գ. թ. Ա. Ակոպովը և գիտաշխատող ճ.թ. Դ. Նահատակյանը և թուրքագետ Ս. Հակոբյանը, հուլիսի 26-30-ը հսկայական աշխատանք կատարեց՝ փորձելով նշված ժամանակահատվածում, ըստ նախօրոք որոշված աշխատանքային պլանի, այցելել հնարավորինս շատ վայրեր, նախնական ուսումնասիրության ենթարկել և լուսանկարել այնտեղ առկա հուշարձանները: Ընդամենը հինգ օրում արշավախումբն արեց գրեթե անհնարինը՝ եղավ պատմական Տայքի ճակք և Ագորդացիոր գավառների գրեթե բոլոր բնակավայրերում և փաստագրեց ու լուսանկարեց այդ բնակավայրերում առկա գրեթե բոլոր քիչ թե շատ պահպանված հուշարձանները:

Արշավախմբի ձևավորմանը և աշխատանքների իրականացմանը նպաստեց նաև «Երկիր և մշակույթ» կազմակերպության տրամադրած ֆինանսական աջակցությունը: Ընթերցողի դատին ներկայացվող աշխատանքի նպատակն է հանրայնացնել հայագիտությանը մինչ օրս անհայտ կամ մասամբ հայտնի հուշարձանները: Ուսումնասիրող խումբն աշխատել է հետևյալ մեթոդաբանությամբ՝ բնակավայրը դիտարկել մեկ ամբողջության մեջ՝ ամրոց-եկեղեցի-բնակելի շինություն:

INTRODUCTION

Historical Tayk is the most important area of existence and formation of the Armenian nation and statehood. Being in the maelstrom of political events in different historical periods, often becoming also a key factor in relations with neighbouring states, Tayk has been subjected to various influences, resulting in new realities in terms of perception of historical and cultural heritage. Having been subjected for hundreds of years to the political and cultural influences of their neighbours, the Armenians of Tayk found themselves in a new situation where a difference of perceptions on religious grounds began to emerge.

One of the peculiarities of the history of Tayk is that already in the 7th-9th centuries Chalcedonism was spreading, which, in turn, had a certain influence on ethno-religious and demographic processes. The establishment of the Ottoman rule in the 16th century radically changed the administrative structure, demographics and cultural life of Tayk. The forced spread of Islam, the influence of the Turkish language, as well as the resettlement of Western Armenians in the 1830s negatively affected the demographic picture of the region to the detriment of the Armenians.

Tayk, with its historical and geographical peculiarities, has always been heavily influenced and culturally affected by the special policies of the neighbouring states and conquerors. The architectural masterpieces of the Chalcedonians of Tayk that have survived to this day are eloquent evidence of this. The Chalcedonians of Tayk, who were subjected to the Byzantine, Georgian and Turkish waves of assimilation, were "lost" from the pages of history, and today Georgia claims to be

the successor of the spiritual and cultural heritage the Taykians had left behind conditioned by their religious affiliation.

The RA Science Committee for 2021-2024 is intended to fill this crucial gap. The theme "Tayk in IX-XI centuries (historical and architectural research)" was realised within the framework of thematic funding, the success of which depended mainly on the results of field research work in the territory of the Republic of Turkey. Moreover, before the work started, it was very difficult to visualise the magnitude of the problem facing the research team. This became evident in 2022 on the 26th of July, on the very first day of the scientific expedition organised by our research group to the Tayk monuments, when a huge forgotten or unexplored cultural stratum with its historical and cultural masterpieces, such as Ishkhanats Monastery and Banak Temple, with its fortified fortresses of Panazkert and Norberd, with monuments unknown in Armenology, such as Vachedzor Monastery Complex, Vordits Fortress, etc., opened before us, with its residential complexes. The expedition, which included A. Akopov, Scientific Secretary of the Shirak Centre for Armenological Studies of the National Academy of Sciences of Armenia, PhD in History, D. Nahatkyan, Research Fellow, PhD in Architecture and S. Hakobyan, Turkologist, did a great deal of work from July 26 to July 30, trying to visit as many places, conduct preliminary research and photograph as many monuments as possible during this period, according to a predetermined work plan. In just five days, the expedition accomplished the almost impossible: it visited almost all the settlements in the historical districts of Tayk - Chakq and Azordatspor and documented and photographed almost all of the more or less preserved monuments in these settlements.

The formation of the expedition and the implementation of the work was also facilitated by financial support from the organisation "Land and Culture". The purpose of the work presented to the reader is to popularise the monuments unknown or partially known in Armenian studies. The research team adopted the following methodology - they considered the settlement as a whole: castle (fortress) - church - dwelling building.

В В Е Д Е Н И Е

Исторический Тайк является важнейшей областью существования и становления армянского народа и государственности. Находясь в водовороте политических событий в разные исторические периоды, часто становясь также ключевым фактором в отношениях с соседними государствами, Тайк подвергался различным воздействиям, в результате которых возникали новые реалии с точки зрения восприятия исторического и культурного наследия. Подвергаясь на протяжении сотен лет политическому и культурному влиянию соседей, армяне Тайка оказались в новой ситуации, когда началась разница восприятий на религиозной почве.

Одной из особенностей истории Тайка является то, что уже в VII-IX вв. распространялось халкидонство, что, в свою очередь, оказало определенное влияние на этнорелигиозные и демографические процессы. Установление османского владычества в XVI веке коренным образом изменило административную структуру, демографическую картину и культурную жизнь Тайка. Насильственное распространение ислама, влияние турецкого языка, а также пере-

селения западных армян в 30-ые годы XIX в. негативно повлияли на демографическую картину региона в ущерб армянству.

Тайк, со своими историко-географическими особенностями, всегда претерпевал тяжелые последствия и культурное влияние особой политики соседних государств и завоевателей, красноречивым свидетельством чего являются дошедшие до наших дней архитектурные шедевры халкидонитов Тайка. Халкидониты Тайка, пережившие византийскую, грузинскую и турецкую волны ассимиляции, были «утеряны» из страниц истории, и сегодня Грузия претендует на звание преемницы оставленного ими духовного и культурного наследия, обосновывая религиозной принадлежностью.

Комитет науки РА на 2021-2024 годы призван восполнить этот важнейший пробел. Тема «Тайк в IX-XI веках (историко-архитектурное исследование)» реализовывалась в рамках тематического финансирования, успех работ которого зависел главным образом от результатов полевых исследовательских работ на территории республики Турции. Более того, до начала работы было очень сложно представить масштабы проблемы, стоящей перед исследовательской группой. Это стало очевидным в 2022 году 26 июля, в самый первый день научной экспедиции организованной нашей исследовательской группой к тайкским памятникам, когда перед нами открылся огромный забытый или вообще неизведанный культурный пласт со своими историческими и культурными шедеврами, такими как монастырь Ишханац и храм Банак, с его укрепленными крепостями Паназкерт и Норберд, с неизвестными в арменологии памятниками, такими как монастырский комплекс Вачедзор, крепость Вордиц и др., с его жилыми комплексами. Экспедиция, в составе которой были ученый секретарь Ширакского центра арменоведческих исследований НАН к. и. н. А. Акопов и научный сотрудник Д. Наатакян, тюрколог С. Акопян проделала огромную работу с 26-го по 30 июля, пытаясь за указанный период посетить как можно больше мест, провести предварительные исследования и сфотографировать как можно больше памятников, согласно заранее определенному плану работы. Всего за пять дней экспедиция совершила почти невозможное: посетила почти все поселения исторических округов Тайка - Чакк и Азордацпор и задокументировала и сфотографировала почти все более или менее сохранившиеся памятники в этих поселениях.

Формированию экспедиции и осуществлению работ способствовала также финансовая поддержка, оказанная организацией «**Земля и Культура**». Цель представленной на суд читателя работы – популяризация неизвестных или частично известных в арменоведении памятников. Исследовательская группа работала по следующей методике - рассматривало поселение в целом: замок (крепость) – церковь - жилое построение.

Ա Ջ Ո Ր Դ Ա Ց Փ Ո Ր Գ Ա Վ Ա Ռ

Տայքի կենտրոնական Ագորդացփոր գավառը տեղագրվում է Թորթում գետի ստորին հոսանքի շրջանում և Թորթումի լճի շրջակայքում: Հյուսիսից այն սահմանակից էր Ճակք գավառին, որից բաժանվում էր Օլթի գետով, արևմուտքից Արսեացփոր գավառից բաժանված էր Ճորոխի աջափնյա ջրբաժան լեռներով, հարավ-արևմուտքից սահմանակից էր Ոքաղեին, որից բաժանվում էր Օդիկ գետակի ձորահովտով մինչև Մամրվանի վարչական սահմանը [9, էջ XVI], իսկ հարավ-արևելքից և արևելքից՝ Բողխա գավառին, որից բաժանված էր Թորթում և Օլթի գետերի ջրբաժան լեռներով:

Ագորդացփոր գավառի կենտրոնն էր Ագորդ բնակավայրը. «Ագորդ գետը նշանակեց զլիսաւոր տեղի Ագորդափոր գաւառի Տայոց» [2, էջ 38]: Օսմանյան տիրապետության շրջանում Տայքի Ոքաղե և Ագորդացփոր գավառների տարածքում ձևավորվում է նոր վարչական միավոր՝ Թորթում կենտրոնով նույնանուն սանջակը, որն ընդգրկվում է Էրզրումի նահանգի մեջ:

Ագորդացփոր գավառի բնակավայրերի տեղանունները միջնադարում գավառի գրեթե համատարած հայաբնակ լինելու լավագույն առիավատյան են: XVII դարում մեկնարկած բռնի մահմեդականացումը էապես փոխեց գավառի էթնոկրոնական դիմագիծը: Բռնություններից ազատվելու համար քրիստոնյաների մի հատվածը նախընտրեց ընդունել մահմեդականություն, չնայած նրանցից շատերը շարունակում էին պահպանել քրիստոնեական որոշ սովորույթներ և մայրենի լեզուն: «Երկիրս մէկ ծայրէն միւս ծայրը հայ նկարագիրը պահած է անով, որ բոլոր անուանք մնացած են հայերէն, ոչ միայն մահմեդականացած գիւղերուն, այլ անոնց անթիւ մանրամասնութիւնք ալ՝ անուանք գիւղամասերու կամ թաղերու, լեռանց, գետոց ու առուակաց, արտերու... Լեզուի կողմանէ ի հարկէ օտար ուղեւորի մ'առաջին տպաւորութիւնն այն կ'ըլլայ թէ մեծ մասն այլեւս թրքախօս եղած է: Բայց նախ նկատելի է, որ հայ մահմեդականը ստիպուած էր եւ է մանաւանդ Համիտական շրջանէն ի վեր՝ խորշիլ հայութեան արտաքին երեւոյթներէն իսկ, չհալածուելու համար» [33, էջեր 292-293],- գրում էր Հ. Տաշյանը:

Ագորդացփոր գավառը հարուստ է պատմամշակութային հուշարձաններով՝ եկեղեցիներով, բերդերով և ամրոցներով: Գրեթե բոլոր բարձր ժայռերի անմատույց գագաթները որպես բնական ամրություններ էին ծառայում: Նրանց վրա կառուցված բերդերը և ամրոցները թեպետ աչքի չէին ընկնում մեծությամբ, սակայն իրենց դիրքի շնորհիվ հենարան էին դարձել թշնամիների դեմ պայքարում [44, էջ 78]:

A Z O R D A T S P O R D I S T R I C T

The Azordatspor District of Tayk Province was situated in the lower reaches of the Tortum River and around Lake Tortum. To the north, Azordatspor shared its border with the Chakq district, separated by the Olti River. To the west, it was separated from the Arseatspor district by the mountains on the right bank of the Chorokh River. In the southwest, it bordered with the Vokage district, separated by the Odik River valley up to the administrative border of Mamrvan [9, p. XVI].

From the southeast and east, it extended to the district of Bohkha, separated by the watershed mountains of the Tortum and Olti rivers.

The center of Azordatsor district was the settlement of Azord. During the Ottoman rule, a new administrative unit was established in the territories of Tayk - Vokage and Azordatspor districts, with a sanjak of the same name headquartered in Tortum, which was part of the Erzurum province.

The toponyms of the settlements within Azordatspor district provide strong evidence of the predominantly Armenian population in the area during the Middle Ages. However, the violent process of Islamization that began in the 17th century significantly altered the ethno-religious composition of the district. In an attempt to escape violence, some Christians chose to convert to Islam, although many of them retained certain Christian customs and their native language. H. Tashyan wrote, "From one end of the country to the other, the Armenian profile has been preserved in the sense that all names remain Armenian, not only those of the Muslimized villages but also countless details such as names of villages or districts, mountains, rivers, streams, and fields... In terms of language, it's important for foreign travelers to note that the first impression might be that most people already speak Turkish. However, above all, it's noticeable that the Armenian Muslim community, especially since the Hamid period, was forced to distance itself from external Armenian phenomena to avoid persecution." [33, pp. 292-293].

Azordatspor district boasts a wealth of historical and cultural monuments, including churches, fortresses, and castles. The impregnable summits of nearly all high cliffs served as natural fortifications. While the castles and fortresses built on them may not have been particularly large, their strategic positions made them crucial in defending against enemies [44, p. 78].

АЗОРДАЦПОРСКИЙ ОКРУГ

Округ Азордацпор провинции Тайк расположен в нижнем течении реки Тортум и вокруг озера Тортум. С севера Азордацпор граничил с округом Чакк, от которого его отделяла река Олти, с запада он был отделен от округа Арсеацпор горами на правом берегу реки Чорох, с юго-запада граничил с округом Вокаге, от которой его отделяла долина реки Одик до административной границы Мамрвана [9, с. XVI], а с юго-востока и востока до округа Бохха, от которой его отделяли водораздельные горы рек Тортум и Олти.

Поселение Азорд было центром округа Азордацпор [2, с. 38]. В период османского владычества на территории провинций Тайка - Вокаге и Азордацпор была образована новая административная единица, одноименный санджак с центром в Тортуме, который входил в состав провинции Эрзурум.

Топонимы населенных пунктов округа Азордацпор являются лучшим свидетельством почти повсеместного армянского населения района в Средние века. Начавшаяся в 17-ом веке насильственная мусульманизация существенно изменила этнорелигиозный облик района. Чтобы избежать насилия, часть христиан решила принять ислам, хотя многие из них продолжали сохранять некоторые христианские обычаи и свой родной язык. «От одного конца страны до другого армянский облик сохранился в том смысле, что все названия остаются армянскими, не только мусульманизированных деревень, но и бесчисленные их детали: названия сел или районов, гор, рек и ручьев, полей... С точки зрения языка он важен для иностранного путешественника: первое впечатление будет, что большинство из них уже говорят по-турецки. Но прежде всего заметно, что армянская мусульманская община была и есть, особенно начиная с

Վ Ե Ր Ջ Ա Բ Ա Ն Ի Փ Ո Խ Ա Ր Ե Ն

Հայտնի Տայք աշխարհին իր բազմերանգ անցյալով ու պատմամշակութային յուրօրինակ ժառանգությամբ, որը տևական ժամանակ դուրս էր հայաստանյան ու Սփյուռքի լայն շրջանակների ուշադրությունից և միայն վերջերս սկսեց արժարժվել հանրամատչելի հարթակներում, նախնառաջ կարևոր պատմական ուղերձների միահյուսման կետ է թե՛ հայերիս, թե՛ հարևան ժողովուրդների համար, որոնք այս կամ այն կերպ առնչվել ու առնչվում են պատմական Տայքին: Ուղերձներ, որոնք էանիշային են ոչ միայն անցյալի ճիշտ ընկալման, այլև ներկայի ու ապագայի համար:

Պատմական որոշակի փուլերում քաղկեդոնիկ դավանանքի հզոր ազդեցություն կրած և մշակութային նյութական ու հոգևոր ժառանգության պատկանելության տեսանկյունից մինչ օրս գիտնականների թե՛ժ բանավեճերի առարկա մնացող Տայքը, սակայն, միայն Օշկվանքի, Խախուի կամ Վաչեձորի նոր կամ գոյություն չունեցող ցուցանակները, վրայի անունները կամ դրանց պատերը չէ, այլ առաջին հերթին այդ պատերը վեր խոյացրած ձեռքերն ու դրանց տերերի ապրածը, որն անխոս ամենադյուրիններից չէր:

Այո՛, Տայքն առաջին հերթին մարդիկ են:

Անկախ նրանից, թե ինչ անունով են իրենք իրենց կոչել տայեցիները պատմության տարբեր փուլերում, նրանց ամենակարևոր առանձնահատկությունը կամ, եթե կուզեք, առավելությունը Տայքի անցած պատմական բոլոր վայրիվերումներն իրենց վրա կրած լինելն է, ասել է թե՛ տեղի բնիկներ լինելն է: Այն, որ պատմական Տայքի տարածքում ճնշող մեծամասնությամբ շարունակում են ապրել հենց տեղաբնիկներ, պարզ հուշում են թե՛ տեղացիների պատմամշակութային նյութական և ոչ նյութական պահպանված ժառանգության անմիջական կրող լինելը և թե՛ հենց իրենք՝ տայեցիները, որոնք էթնիկ պատկանելության ու անցյալի մասին խառնիճադանջ հարցերի մեջ չեն ընկղմվում, այլ շարունակում են պատրաստել իրենց՝ դարեդար փոխանցված բաղադրատոմսով եփվող թթի դոշաբը, մշտապես թխված լավաշը, ողջունել արևին Վաչեձորի բերդի բարձունքից և ժպիտով ուղղակի փաստել՝ «Բնիկ ենք»:

Իսլամացված հայերի ուսումնասիրության համատեքստում Տայքի հայությունը կարևոր ու առանցքային տեղ է գրավում և արժանի է առավել մեծ ուշադրության: Նախ դավանափոխ, ապա բռնի կրոնափոխ դարձած տայեցիների մասին խոսելիս կարևոր է առաջնահերթ փաստել, որ կրկնակի, տեղ-տեղ եռակի ձուլման ենթարկվելով, տեղի հայությունը, ի տարբերություն 1915-ին իսլամացված հայերի մի շարք խմբերի, գուցե ավելի քիչ գիտակցական կապ է ցուցադրում իր՝ դարեր առաջ խզված ինքնության հետ, սակայն գրեթե փոփոխության չի ենթարկել իր՝ տայեցուն հատուկ կենցաղավարությունն ու տեղային ինքնության այլ ատրիբուտներ, իսկ նյութական մշակութային շերտը նվազագույն վնասներ է կրել երկու հիմնական պատճառով: Նախ՝ 1915-ի ցեղասպանությունն այստեղ պակաս աղետաբեր է անցել, քանի որ տայեցիների զգալի մասն այդ փուլում արդեն իսկ իսլամացված էր: Եվ երկրորդ՝ լինելով տեղաբնիկ, այդ նույն բերդերն ու վանքերը

կառուցողների անմիջական ժառանգ, տայեցիները չեն ունեցել եկվոր դրանք ոչնչացնելու մտիվացիա: Ասել է թե՛ Տայքում տեսնում ենք շատ հարուստ ու առատ նյութական մշակութային ժառանգության պահպանված շերտ և արդեն բացառապես քաղաքական ազգի մասնիկ լինելու գիտակցություն, որը էթնիկ պատկանելության հետ այլևս չի կապվում:

Տայքի շուրջ մյուս խնդրահարույց հարցականները, անշուշտ, առնչվում են դրա պատմամշակութային ժառանգության շուրջ ակնհայտ անհամաձայնություններին: Մի կողմ թողնելով իրողությունը, որ Տայքում այսօր ապրող գրեթե ոչ ոք վաղուց իրեն ո՛չ հայ է համարում, ո՛չ էլ վրացի, փաստենք հետևյալը. հաշվի առնելով, որ պատմական տարբեր զարգացումների բերումով հայերն ու վրացիներն ազգային պատկանելության շուրջ բոլորովին տարբեր մտեցումներ ունեն, այս բանավեճն ինքնին անպտուղ է:

Մակայն, այս ամենից զատ, կարևոր է քննարկել Տայքի խնդիրներն իր պատմության միանգամայն ցավոտ ու ոչ ախորժալուր կողմերով, քանի որ սա հենց այն հարթակն է, որտեղից Տայքը՝ որպես պատմական անցյալ, կարող է կարևոր ուղերձներ հղել ո՛չ հայ, և՛ վրացի ժողովուրդների գոնե գիտական դաշտին: Քանի որ ակնհայտ է, որ Տայքն ու նրա պատմամշակութային ժառանգությունը կարող են լինել ոչ թե այս երկու կողմերի գիտական դաշտի մշտական ու աննահանջ կոնֆլիկտի, այլ փոխգործակցության ու ընդհանուր մշակույթի հանդեպ հարգանքի դրսևորման օրինակ: Մի առանցք, որի շուրջ հայ-վրացական բանավեճը կարող է և պետք է լինի ավելի կառուցողական: Պատմության հենց այս փուլում, երբ վերջին երեք տասնամյակում, անվտանգային բազմաթիվ մարտահրավերներով հանդերձ, երկու ժողովուրդներն էլ անցնում են անխուսափելի՝ ինքնության ճգնաժամի նոր փուլերով, Տայքի պատմությանը հետհայացք նետելը, դրա շուրջ նոր հարցադրումներ անելն ու պատասխաններ փնտրելը, դարեր շարունակ բոլոր հնարավոր կողմերից մեկուսացման ենթարկված, ի վերջո երրորդ կողմի կերտած քաղաքական ազգի շարքերում տեղավորված Տայքի նախկին քաղկեդոնիկներն ու նրանց անցած ճանապարհը առանցքային նշանակություն ունեն բոլորիս համար:

INSTEAD OF THE CONCLUSION

Famous for its "colorful" past and unique historical and cultural heritage, the historical region of Tayk, which was overlooked by Armenians for a long time and only recently began to be discussed on public platforms, is primarily a focal point for the interweaving of important historical messages for both Armenians and neighboring peoples somehow related to the historical Tayk area.

At certain historical stages, Tayk was strongly influenced by the Chalcedonian religion, and from the perspective of belonging to the material and spiritual cultural heritage, it continues to be the subject of heated debates between Armenian and Georgian scholars. But Tayk is not only the new or non-existing signs and names of Oshkvank Monastery, Khakhu, or Vachedzor or their walls. First, Tayk is the hands that built those walls and the lives of their owners, which were not the easiest, to say the least.

Yes, Tayk is people first.

No matter what the local people have called themselves at different stages of history, their most important characteristic or advantage, if you will, is that they have borne all the historical variations of Tayk; that is, they are absolutely indigenous. The fact that the vast majority of the local population continues to live in the historical Tayk territory is clearly evidenced by both the geographical location of the place and the fact that the local people are the direct bearers of the preserved historical-cultural material and non-material values. And in the end, this is evidenced by the Tayk people themselves, who do not think long about the complex issues of nationality and the past but simply continue to prepare their mulberry doshab cooked according to an age-old recipe, bake lavash in it, as they did centuries ago, welcome the rays of the sun from the top of the Vachedzor fortress and note with a smile, "We are natives."

In the context of the study of Islamized Armenians, the Armenians of Tayk occupy an important and key place and deserve more attention. Speaking about the almost triple assimilation of the Tayk people, it should be noted that the local Armenians, in contrast to a number of groups of Armenians subjected to Islamization in 1915, perhaps show less of their conscious connection with the identity that was broken centuries ago. Despite this, their household life and other manifestations of local identity have hardly changed, and the material cultural layer has suffered minimal damage. This has two main reasons. First, the 1915 genocide was less catastrophic here, as a significant part of the local population had already converted to Islam at that stage. And secondly, the Tayk people, being the direct descendants of the builders of those same castles and monasteries, did not try to destroy it all with newcomer syndrome. That said, in Tayk, we see a preserved layer of a very rich and abundant material cultural heritage and an awareness of being part of a political nation that has nothing to do with ethnicity.

Other problematic issues related to Tayk, of course, relate to apparent disagreements about its historical and cultural heritage. Leaving aside the fact that almost no one living in Tayk today considers himself a follower of the Armenian or Georgian Orthodox Church, let's just state this: considering that due to different historical developments, Armenians and Georgians have formed completely different approaches to nationality, this debate itself is pointless.

However, apart from all this, talking and discussing Tayk should be with all the painful and, why not, unpleasant aspects of its history because that is the point around which Tayk, as a historical past, can contain important messages both for Armenians and the Georgian people, or at least for the scientific field. Because it is obvious that Tayk and its historical and cultural heritage can be an example not of the eternal and merciless clash of the scientific field of these two sides but of interaction and showing respect for the common culture. A point on which the Armenian-Georgian debate can and should be more constructive. At this very stage in history, when, with the many security challenges of the last three decades, both nations are going through important and inevitable new stages of identity crisis, looking back at Tayk history, asking new questions about it and searching, the ex-Chalcedonians of Tayk, who eventually settled into the ranks of a political nation built by a third party, are of great importance to us all in history.

В МЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЯ

Известная своим "разноцветным" прошлым и уникальным историческим и культурным наследием историческая провинция Тайк, которая долгое время ускользала от внимания армян и только недавно начала обсуждаться на общественных платформах, прежде всего является фокусом для переплетения важных исторических посланий как для армян, так и для соседних народов, которые каким-то образом связаны с историческим Тайком.

На определенных исторических этапах Тайк был под сильным влиянием халкидонского вероисповедания, и с точки зрения принадлежности к материальному и духовному культурному наследию он продолжает быть предметом жестких дебатов между армянскими и грузинскими учеными. Но Тайк - это не только новые или несуществующие знаки и имена монастыря Ошкванк, Хаху или Вачедзор и их стен. Во-первых, Тайк - это руки, которые строили эти стены, и жизнь их владельцев, которая была, мягко говоря, не самой легкой.

Да, прежде всего, Тайк - это люди.

Как бы ни называли себя местные жители на разных этапах истории, самая главная их особенность или, если хотите, преимущество - это то, что они несут в себе все исторические вариации Тайка, то есть они абсолютно коренные. Факт того, что подавляющее большинство местного населения продолжает жить на исторической территории Тайка, четко подтверждается тем, что местные жители являются непосредственными носителями сохраненных историко-культурных материальных и нематериальных ценностей. И в конце концов это подтверждается самими тайкцами, которые не задумываются долго над сложными вопросами национальности и прошлого, а просто продолжают готовить свой тутовый дошаб, приготовленный по вековому рецепту, выпекать лаваш, как они делали веками назад, приветствовать лучи солнца с вершины крепости Вачедзор и замечать с улыбкой: "Мы коренные".

В контексте изучения исламизированных армян, армяне Тайка занимают важное и ключевое место и заслуживают больше внимания. Говоря о почти тройной ассимиляции народа Тайка, следует отметить, что местные армяне, в отличие от ряда групп армян, подвергнутых исламизации в 1915 году, возможно, менее проявляют связь с той идентичностью, которая была нарушена за века. Несмотря на это, их бытовая жизнь и другие проявления местной идентичности едва ли изменились, и материальный культурный слой почти не пострадал. Это обусловлено двумя основными причинами. Во-первых, геноцид 1915 года был менее катастрофичен здесь, так как значительная часть местного населения уже перешла к исламу на этом этапе. И, во-вторых, тайкцы, будучи прямыми потомками строителей тех же замков и монастырей, не пытались уничтожить все с синдромом приезжего. Таким образом, в Тайке мы видим сохраненный слой очень богатого и обильного материального культурного наследия и осознание принадлежности к политической нации, не имеющей ничего общего с этничностью.

Другие проблематичные вопросы, связанные с Тайком, конечно, относятся к явным разногласиям относительно его исторического и культурного наследия. Отойдём от факта того, что почти никто, кто живет в Тайке сегодня, не считает себя последователем Армянской или Грузинской православной церкви, скажем лишь следующее: учитывая, что в силу разных исторических событий у армян и грузин сформировались совершенно разные подходы к национальности, сама по себе эта дискуссия бессмысленна.

Тем не менее, помимо всего прочего, разговоры и обсуждения Тайка должны включать в себя все болезненные и, почему бы и нет, неприятные стороны его истории, потому что в этом заключается смысл, вокруг которого Тайк, как историческое прошлое, может содержать важные послания как для армян, так и для грузин, или по крайней мере для научной области. Ведь очевидно, что Тайк и его историческое и культурное наследие могут быть примером не вечного и беспощадного столкновения в научной сфере этих двух сторон, а взаимодействия и проявления уважения к общей культуре. Точка, вокруг которой армяно-грузинская дискуссия может и должна быть более конструктивной. Именно на этом этапе истории, когда с множеством вызовов безопасности последних трех десятилетий обе нации переживают важные и неизбежные новые этапы кризиса идентичности, взгляд на историю Тайка, задавание новых вопросов о ней и поиск ответов на них становятся особенно важными. Бывшие халкедонцы Тайка, которые в конечном итоге вступили в ряды политической нации, созданной третьей стороной, имеют для всех нас огромное историческое значение.

1. Ա.Դո. Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները: Եր., 1912:
2. Ալիշան Ղ. Տեղագիր Հայոց մեծաց: Վենետիկ, 1856:
3. Ակոպով Ա. Թորթումի գավառի հայ բնակչությունը 1830-1878 թթ. // ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. 21: Գյումրի, 2018, էջ 96-106:
4. Ակոպով Ա. Տայք. վարչաժողովրդագրական պատկերը XVI դարից XIX դարի I երեսնամյակը: Եր., ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2013:
5. Ակոպով Ա., Նահատակյան Դ. Ազորդացփոր գավառի պատմաճարտարապետական հուշարձանների տեղագրության ու արդի վիճակի շուրջ// ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի «Գիտական Աշխատություններ», հ. 1(25): Գյումրի, 2022, էջ 52-60:
6. Ակոպով Ա., Նահատակյան Դ., Հակոբյան Ս. Ճակք գավառի պատմաճարտարապետական հուշարձանների տեղագրության եվ արդի վիճակի շուրջ// ԳԱԱ ՇՀՀ Կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. 1(26): Գյումրի, 2023, էջ 130-142 :
7. Ակոպով Ա., Տայքյան հուշարձանների «պատկանելության» հարցի շուրջ// ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. 17: Գյումրի, 2014, էջ 65-71:
8. Ատրպետ. Ճորոխի ավազանը: Վիեննա. Մխիթարյանների տպարան, 1929: 238 էջ:
9. Բադալյան Գ. Արևմտյան Հայաստանի պատմաժողովրդագրական նկարագիրը Մեծ եղեռնի նախօրեին : Վեմ համահայկական հանդես, Ը (ԺԴ) տարի, թիվ 1 (53) հունվար-մարտ, հավելված: Եր., 2018:
10. Բարթիկյան Հ., Գրիգոր Բակուրյանի «Կանոնադրության» մեջ հիշատակվող „ΑΝΙΔΡΥΤΟΝ ΕΘΝΟΣ”-ի («Անկայուն ժողովրդի») մասին: Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, հ. Ա: Եր., 2002, էջ 409-416:
11. Էփրիկյան Ս. Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան: Հ. Բ: Վենետիկ, 1907:
12. Թորամանյան Թ. Նյութեր հայկական ճարտարապետության: Երևան, Արմֆան, 1942:
13. Ինձիճեան Ղ. Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի: Մաս Ա, հ. Ա: Վենետիկ, Մուրբ Ղազար, 1806:
14. Խաչիկյան Լ. ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ: Մաս II (1450-1480), Եր., 1958:
15. Ղարիբյան Ն. Կաթողիկոս Ներսես Տայեցին որպես Աստծո Տաճարի նոր տիպաբանական կերպարի հեղինակ// Պատմական Տայք. պատմություն, մշակույթ, դավանանք (հոդվածների ժողովածու): Ս.Էջմիածին, 2019, էջ 51-68:
16. Մարության Տ. Խորագույն Հայք: Երևան, Մովսեսական գրող: 1978:
17. Մարության Տ. Հայ դասական ճարտարապետության ակունքներում: Երևան, «Մուղնի» հրատարակչություն, 2003:

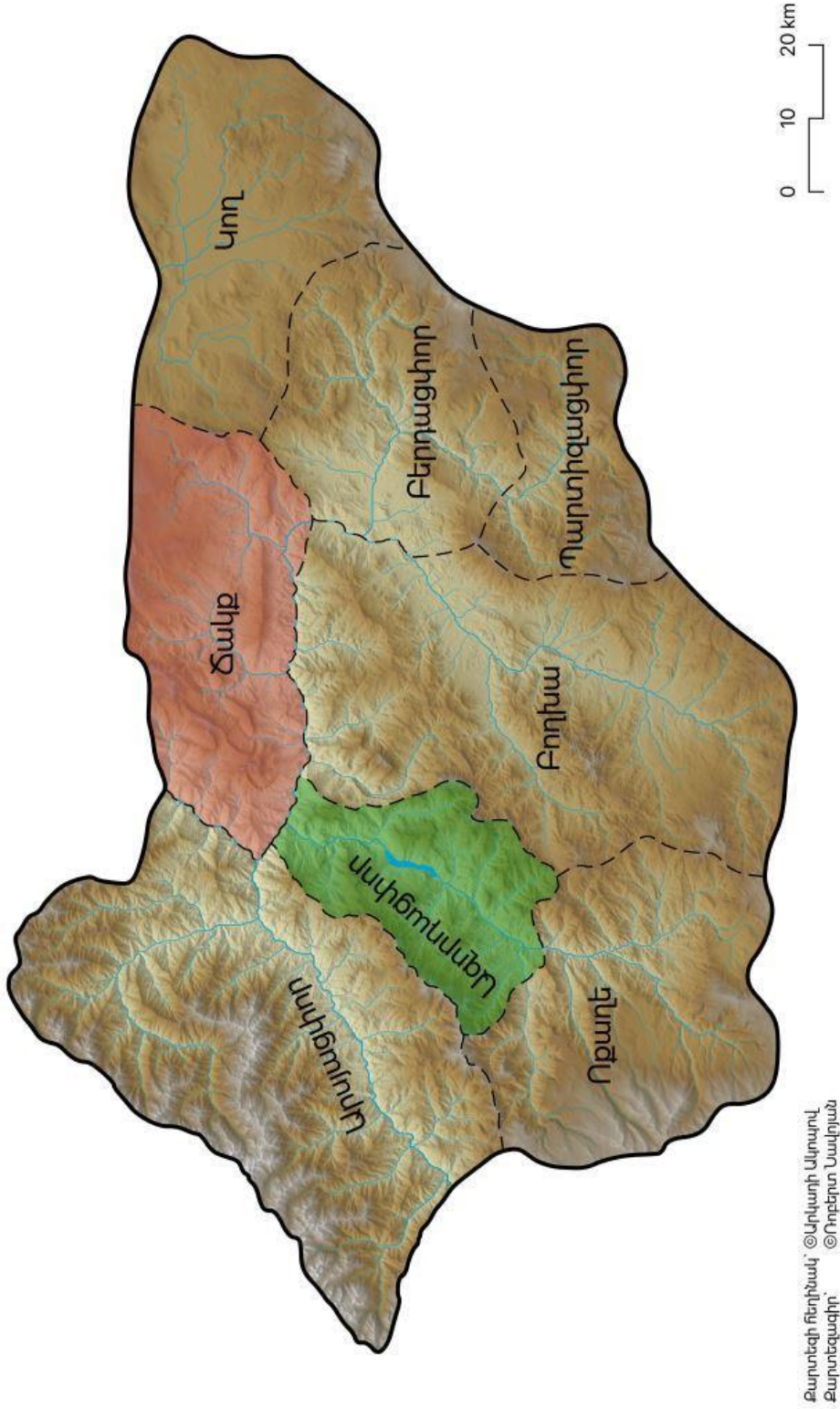
18. Մելքոնյան Ա. Էրզրում. Էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը XIX դ. առաջին երեսնամյակին, Եր. , 1994:
19. Յակովբ Կարնեցի. Տեղագիր Վերին Հայոց, յիշատակարան ԺԷ դարու: Վաղարշապատ, Ս. Էջմիածնի տպ., 1903:
20. Նազարյան Լ., «Տայք» անվանումն ըստ բյուզանդական աղբյուրների// Պատմական Տայք. Պատմություն, մշակույթ, դավանանք (հոդվածների ժողովածու): Ս. Էջմիածին, 2019, էջ 120-131:
21. Նազարյան Լ., «Տայք» երկրանունն ըստ արաբական աղբյուրների// «Հայաստանը և արաբական աշխարհը. Պատմություն և արդի խնդիրներ» (հոդվածների ժողովածու): Եր., 2014, էջ 36-42:
22. Նահատակյան Դ. Թ-ԺԴ դդ. Հայկական և վրացական պաշտամունքային կառույցների գլխավոր խորանների ծավալային լուծման մի մեթոդի մասին // Կ. Յուզբաշյանին նվիրված Միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների և դրույթների ժողովածու: ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ին-տ: Երևան, 2017, էջ 207-211:
23. Նահատակյան Դ. Ժ-ԺԱ դարերում հայ-քաղկեդոնական ճարտարապետական որոշ փորձերի մասին// «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգություն. հայագիտության արդի հիմնահարցեր» 10-րդ միջազգային գիտաժողովի նյութեր.- Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2019.- էջ 387-389:
24. Նահատակյան Դ. Հայատանի և Վրաստանի եռախորան գմբեթավոր տաճարների ճարտարապետությունը// Երիտասարդ հայ արվեստաբանների գիտական յոթերորդ նստաշրջանի նյութեր// ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ին-տ.: Եր.: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2013.- էջ 222-234:
25. Նահատակյան Դ. Տայք-Գուգարք միջնադարյան հայկական դպրոցի կայացումը՝ Օշկվանքի օրինակով// Արվեստագիտական Հանդես, 2020 N 2/4 / ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ին-տ., Երևան: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2021, էջ 144-151:
26. Նահատակյան Դ. Տայքի և Գուգարքի IX-XI դդ. հայկական ճարտարապետական դպրոցի փոխազդեցությունների հարցը// Երիտասարդ հայ արվեստաբանների գիտական տասնմեկերորդ նստաշրջանի նյութեր// ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ին-տ.- Երևան: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2017.- էջ 216-226:
27. Նահատակյան Դ. Քար-աղյուս համադրությամբ որմնաշարը IX-XIII դդ. հայկական պաշտամունքային ճարտարապետության մեջ// Երիտասարդ հայ արվեստաբանների գիտական տասներորդ նստաշրջանի նյութեր// ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ին-տ.- Երևան: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2016, էջ 127-138:
28. Շիրակ, Աղեքսանդրիա, 1905, թիվ 5:
29. Պետրոսյան Ա. Տայքը հայոց ազգաձագման հայասական վարկածի համատեքստում// Պատմական Տայք. պատմություն, մշակույթ, դավանանք (հոդվածների ժողովածու): Ս.Էջմիածին, 2019, էջ 15-31:

30. Սարգիսեան Ն. Տեղագրութիւնք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս: Վենետիկ, Սուրբ Ղազար: 1864:
31. Վարդան վարդապետ. Հաւարումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի: Վենետիկ, 1862:
32. Տաշեան Հ. Տայք, դրացիք և Խոտորջուր: Հանդէս ամսօրեայ, 1971, 4-6:
33. Տաշեան Հ. Տայք, դրացիք և Խոտորջուր: Հանդէս ամսօրեայ, 1972, 7-9:
34. Տոնապետյան Պ. Տայք (Տառ). Նոր էջ միջնադարյան ճարտարապետության պատմության մեջ// Պատմական Տայք. պատմություն, մշակույթ, դավանանք (հոդվածների ժողովածու): Ս.Էջմիածին, 2019, էջ 205-250:
35. Փավստոս Բուզանդ. Պատմութիւն Հայոց: Թիֆլիս, Գալստեանի տպարան: 1912:
36. Ermeni Kilisesinin İki Duvarı Kaldı// <https://www.haber3.com/guncel/ermeni-kilisesinin-iki-duvari-kaldi-haberi-2640844> (viewed 25.03.2023).
37. Koch K. Wanderungen im Oriente während der Jahre 1843 und 1844. II. Reise im Pontischen Gebirge und Türkisch-Armenien. Weimar, Druck und Verlag des Landes, 1846.
38. Nahatkyan D. New Researches about Stratigraphic Issues of the Temple Ishkhan// «Պառլամենտ» 4th International conference. Abstracts of papers. Tbilisi. 2016, pp. 239-240.
39. Panagiotopoulos I. Asking for Orthodoxy. Armenians and Iberians within the Bishoprics of Tayk Province// Historical Tayk. History, Culture, Confession. Holy Etchmiadzin, 2019, p. 87-93.
40. Акопян З. Скульптурное убранство южного входа главной церкви монастыря Хаху// Պատմական Տայք. պատմություն, մշակույթ, դավանանք (հոդվածների ժողովածու): Ս.Էջմիածին, 2019, էջ 335-365:
41. Беридзе В. Архитектура Тао-Кларджети: Место памятников Тао-Кларджети в истории грузинской архитектуры. Тбилиси: Мецниереба, 1981.
42. Георгий Мерчуле. Житие Григория Хандзтийского. Перевод Н. Я. Марра, с дневником поездки в Шавшию и Кларджию. Санкт-Петербург. 1911.
43. Джанашиа С. Об одном примере искажения исторической правды по поводу книги Н. Токарского “Архитектура древней Армении”. Тбилиси: “Заря Востока”, 1947.
44. Ерицов А. Список населенных пунктов бывшей Эрзерумской области, находившейся во временном управлении России, “Известия Кавказского отдела императорского русского географического общества”, т. 8. Тифлис, 1884-85. Приложение.
45. Закарая П. Зодчество Тао-Кларджети. Тбилиси: издательство Тбилисского университета, 1990.
46. Марр Н. Аркауи, монгольское название христиан связи с вопросом об армянах халкедонитов. Византийский Временник, XII. СПб.: 1905. С. 1-68.
47. Наатакян Д. О примерах в декоративном оформлении окон в храмах X века в Тайке и Гугарке // Известия Союза Строителей Армении. Ереван, 2013. Т. 3-4 (187-188). С. 73-78.
48. Наатакян Д. О некоторых конструктивных особенностях Тайкских и Гугаркских церковных построек в X-XI вв. // Сборник научных трудов ЕГУАС. Ереван, 2013. Том III (50), с. 61-65.
49. Такайшвили Э. Археологическая экспедиция 1917 г. В Южные провинции Грузии. Тбилиси: издательство АН ГССР. 1952.

50. Типик Григория Пакуриана. Введение, перевод и комментарий В. Арутюновой-Фиданян. Ер.: изд. АН Армянской ССР, 1978, 250 с..
51. Токарский Н. Архитектура Древней Армении. Ереван: изд. АН АССР, 1946.
52. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. წ. 2. თურქული ტექსტი გამოსცა, თარგმანი, გამოკლევა და კომენტარიები დაურთო სერგი ჯიქიამ. თბილისი: საქართველოს აკადემიის გამომცემლობა, 1941.
53. თაყაიშვილი ე. არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წელს. პარიზი: 1938.
54. ტაო-კლარჯეთი: ისტორიისა და კულტურის ძეგლების კატალოგი, რედ. ბ.კუდავა, თბილისი: გამომცემლობა არტანუჯი. 2017.
55. ტაო-კლარჯეთის ძეგლების 2016 წლის საკვლევო ექსპედიციების ანგარიშები. თ. ხუციშვილი, ბ. გოზალიშვილი, ა. იმედაშვილი, შ. კოლუაშვილი, დ. მაისურაძე, ლ. წიქარიშვილი, კავკასიის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბილისი, 2017.
56. შენგელია ნ. ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ (XVI-XVIII საუკუნეები), ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, მცირე შენიშვნებითა დაფაქსიმილებით გამოსაცემად მოამზადა პროფ. ნოდარ შენგელიამ, თბილისი, 2013.

ԵՐԴԴՆԱԳՐԱԿԱՆ ՏՆՅԵՐ

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

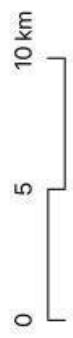
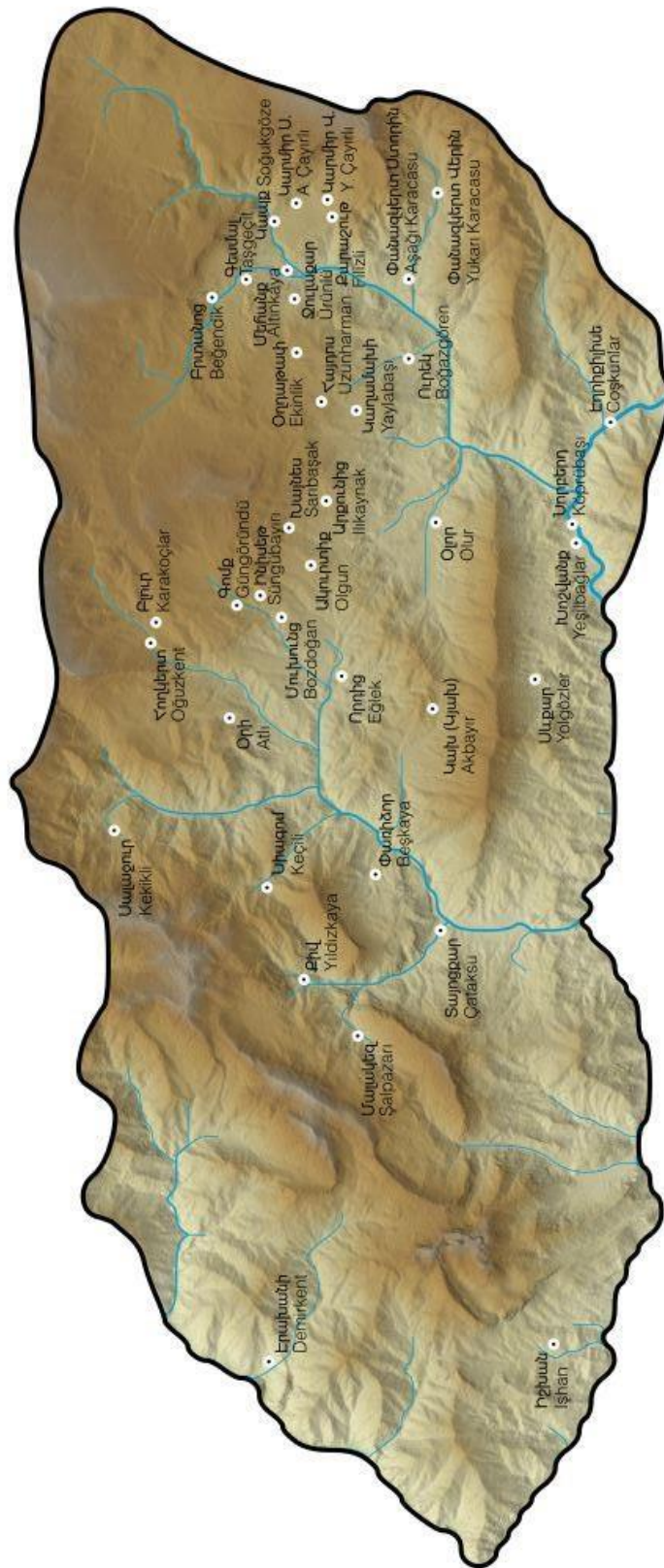
ԱԶՈՐԴԱՑՓՈՐ ԳԱԿԱՆ

Քարտեզի հեղինակ՝ ©Արկարի Ակուպով
Քարտեզագիր՝ ©Ռոբերտ Նավոյան

0 5 10 km

ԱՄԴՆԻ ԺԻՄՆԱԿ

Քարտեզի հեղինակ՝ ©Արվարտի Ակուրով
 Քարտեզագիր՝ ©Ռոբերտ Սամբյան

ԱԶՈՐԴԱՑՓՈՐ ԳԱՎԱՌԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԸ
 THE SETTLEMENTS OF AZORDATSPOR
 НАСЕЛЕННЫЕ ПУНКТЫ АЗОРДАЦПОРА

№	Բնակավայրի հին անվանումը	Բնակավայրի նոր անվանումը	Բնակավայրի կոորդինատները
1.	Ազորդ Azord Азорд	Uzundere	40°31'57.4"N 41°32'54.8"E
2.	Ասպարաշեն Asparashen Аспарашен	Kınalıçam	40°45'25.9"N 41°38'36.6"E
3.	Ընկուզեք Enkuzek Энкузек	Dikyar	40°31'49.5"N 41°30'11.8"E
4.	Թև Tev Тев	Çağlayan	40°39'58.9"N 41°41'11.4"E
5.	Իս Is Ис	Altınçanak	40°34'15.3"N 41°37'11.5"E
6.	Խախու Khakhu Хаху	Bağbaşı	40°30'43.5"N 41°27'18.7"E
7.	Խարս Khars Харс	Ulubağ	40°39'50.8"N 41°36'41.2"E
8.	Ծխիկ Tskhik Цхик	Balıkli	40°38'58.4"N 41°37'56.9"E
9.	Ճալա Chala Чала	Çaybaşı (Uzundere)	40°31'59.1"N 41°32'23.0"E
10.	Վխիկ Vkhik Вхик	Pehlivanlı	40°30'38.3"N 41°29'12.9"E
11.	Օթխա Otkha Отха	Kirazlı	40°34'50.2"N 41°40'03.2"E
12.	Օշկ Oshk Ошк	Gölbaşı	40°36'03.5"N 41°33'50.5"E
13.	Օշկիձոր Oshkidzor Ошкидзор	Sapaca	40°32'31.3"N 41°37'05.9"E

14.	Օշկվանք (Վանք) Oshkvank (Vank) ОШКВАНК (Ванк)	Çamlıyamaç	40°36'49.2"N 41°32'32.7"E
15.	Օսեթ Oset Осет	Erikli (Uzundere)	40°32'06.2"N 41°33'32.6"E
16.	Օսխա Oskha Осха	Arpacık	40°45'08.2"N 41°44'35.3"E

ՃԱԿՔ ԳԱՎԱՌԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԸ
THE SETTLEMENTS OF CHAKQ
НАСЕЛЕННЫЕ ПУНКТЫ ЧАККА

№	Բնակավայրի հին անվանումը	Բնակավայրի նոր անվանումը	Բնակավայրի կոորդինատները
1.	Ակուրտիք Akurtik АКУРТИК	Olgun	40°52'17.2"N 42°06'33.9"E
2.	Արքունից Arkunits Аркуниц	Ilıkaynak	40°51'57.9"N 42°08'21.8"E
3.	Բլուր Blur Блур	Karakoçlar	40°55'33.1"N 42°04'58.5"E
4.	Բրտանոց Brtanots Бртаноц	Beğendik	40°54'22.2"N 42°14'02.6"E
5.	Գեսմալ Gesmal Гесмал	Taşgeçit	40°53'39.0"N 42°14'32.9"E
6.	Գոմք Gomk Гомк	Güngöründü	40°53'50.9"N 42°05'27.0"E
7.	Էրիքիլիսե Eghrikilise Эгрикилисе	Coşkunlar	40°45'57.7"N 42°10'33.6"E
8.	Էրախանի Erakhani Эрахани	Demirkent	40°53'10.4"N 41°44'20.0"E
9.	Ինիսեթ Iniset Инисет	Süngübayırı	40°53'21.3"N 42°05'43.5"E
10.	Իշխան Ishkhan	Işhan	40°47'09.7"N 41°44'49.4"E

SUՅՔ. Պատմաճարտարապետական ուսումնասիրություն

	Ишхан		
11.	Խայնես Khaynes Хайнес	Sarıbaşak	40°52'44.8"N 42°07'36.9"E
12.	Խոշվանք Khoshvank Хошванк	Yeşilbağlar	40°46'41.3"N 42°07'11.0"E
13.	Չախ (Կյախ) Kakh (Kyakh) Кях (Кях)	Akbayır	40°49'43.2"N 42°02'33.7"E
14.	Չաղամախի Kaghamakhi Кагамахи	Yaylabaşı	40°51'19.7"N 42°10'53.4"E
15.	Չապք Kark Капк	Soğukgöze	40°53'03.3"N 42°16'10.1"E
16.	Չարմիր Ստորին Karmir Lower Кармир Нижний	Aşağı Çayırılı	40°52'35.7"N 42°16'40.5"E
17.	Չարմիր Վերին Karmir Upper Кармир Верхний	Yukarı Çayırılı	40°51'56.2"N 42°16'46.5"E
18.	Հայրոս Haydos Айдос	Uzunharman	40°52'04.0"N 42°11'08.2"E
19.	Հոդկերտ Hoghkert Охкерт	Oğuzkent	40°55'39.9"N 42°04'23.8"E
20.	Մալակեզ Malakez Малакез	Şalpazarı	40°51'17.9"N 41°53'25.7"E
21.	Մեհանք Mehank Меанк	Altinkaya	40°52'47.2"N 42°14'47.9"E
22.	Մուխուց Mukhuts Мухуц	Bozdoğan	40°52'54.3"N 42°05'06.8"E
23.	Նիագոմ Niagom Нигом	Keçili	40°53'12.7"N 41°57'34.2"E
24.	Նորբերդ Norberd Норберд	Köprübaşı	40°46'46.2"N 42°07'42.8"E
25.	Որդից Vordits Вордиц	Eğlek	40°51'38.3"N 42°03'28.4"E

26.	Ջուլաքար Julakar Джулакар	Ürünlü	40°52'37.7"N 42°14'00.1"E
27.	Սալաջուր Salajur Саладжур	Kekikli	40°56'25.9"N 41°59'09.8"E
28.	Սևքար Sevkar Севкар	Yolgözler	40°47'33.4"N 42°03'22.9"E
29.	Տայոցքար Tayotskar Тайоцкар	Çataksu	40°49'33.1"N 41°56'22.5"E
30.	Փանազկերտ Ստորին Panazkert Lower Паназкерт Нижний	Aşağı Karacasu	40°50'13.2"N 42°14'33.3"E
31.	Փանազկերտ Վերին Panazkert Upper Паназкерт Верхний	Yukarı Karacasu	40°49'36.8"N 42°16'57.9"E
32.	Փարիձոր Paridzor Паридзор	Beşkaya	40°50'55.4"N 41°57'56.2"E
33.	Ուրեկ Urek Урек	Boğazgören	40°50'13.1"N 42°12'20.1"E
34.	Քարաշուտ Karashut Карашут	Filizli	40°51'50.2"N 42°16'17.4"E
35.	Քիվ Kiv Кив	Yıldızkaya	40°52'26.1"N 41°55'00.2"E
36.	Օլոր Olor Олор	Olur	40°49'39.1"N 42°07'45.9"E
37.	Օղդաթափ Oghtadab Охдатаб	Ekinlik	40°52'35.2"N 42°12'30.4"E
38.	Օրի Ori Ори	Atlı	40°54'00.2"N 42°02'18.3"E

**ԱԶՈՐԱՑՓՈՐ ԳԱՎԱՌԻ (ԽԱԽՈՒԻ ԳՅՈՒՂԱԽՈՒՄԲ) ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆՆ
ԸՍՏ 1595 Թ. ՕՍՄԱՆՑԱՆ ՀԱՐԿԱՑՈՒՑԱԿԻ¹**

N	Բնակավայրի անվանումը	Հարկի չափը (ակչե)	Ծխերի թիվը	Հիշատակվող հայկական կամ հայերի շրջանում մեծ տարածում ունեցող անձնանունները	Էջն ըստ հարկացուցակի
1	Խախու	24751	43	Գիրքոր քեթխուդա Կիրակոսի, Բատեփանոս Ակոփի, Սիմոն Ամիրազիզի, Կիրակոս, նրա որդի Վարթուլեթ, Ավաք, Խուդավերդի Ավանիքի, նրա որդի Գաբրիել, Կիրակոս Բաքի, Ասվադուր, Միքաիլ Ալեքսանի, նրա եղբայր Ավաք, Զարուր, նրա եղբայրներ Զաքար ու Շահնագար, Վարլին Կիրակոսի	270-272
2	Վիսիկ	12000	55	Մուսբեգ Սկրտիչ, նրա եղբայր Բադիրբեգ, Մարքար, նրա որդի Բարթոս, Գիրգոր Փիրումի, նրա որդի Թեոդոր, Բալիք Ադրիան, նրա որդի Սանուկ, Վարթան Մարկոզ, Շադրո Առաքել, Ամիրկուր Վիրշիմ, նրա եղբայր Գիրքոր, Զուլփիկար Փիրուլի, նրա եղբայր Մինաս, Թորոս, նրա եղբայրներ Փերամուշ ու Օրդալեթ, Ավկարուս Ակոփի, նրա որդի Ակոփ, Մարկոզ Գելազիզ, նրա եղբայր Վարսիմ, Խաչատուր Սիմոն, Կիրակոս Սելիմ, նրա եղբայր Բուդալեթ, նրա որդի Վասիլ, Շահալի Ավանեսի, նրա եղբայր Միրզալի, Գալուստ Վարդապետ, Խաչատուր Կանիկի, նրա եղբայրներ Փիրդուլի ու Բուդակ, Ավանես, նրա եղբայր Միհրաբ, Թորոս Շահալիի որդի	272-274
3	Ընկուզեք	8000	26	Զազուր Առաքիլի, Խաչատուր Ավադուքի, Վարթազիզ, Բատեփան Առաքիլի, Դանիել	274-275
4	Գեղուտ	3000	19	Պողոս Սարգսի, Ազարի Դանիել, նրա որդիներ Գիրգոր ու Ադաֆիք, Գիրգոր Խաչադուր, Պետրոս Արալան, Խաչատուր Սիմոն, Ալեքսան, Մարտիրոս Աբասի, նրա եղբայր Քաքուս	276
5	Անի	3000	8	Առաքել, նրա որդիներ Վարթազիր, Շեհիրբան ու Օվլեթ, Վարթուլեթ Գիրքոր, նրա եղբայր Դաուդ, Սաստուր, նրա եղբայր Գիրգոլ	277
6	Բարդուսանց	10000	21	Ավան Բուդակի, նրա եղբայր Զիրբան, Ավալեթ Վարթազիզ, Մխիթար Ավակի, նրա եղբայր Փիլո, Գաբրիել Թեոդոր, նրա որդի Ավանիս, Բագրատ Զաքարի, Նիկանոս Զաքարի	277-278
7	Կաղնուտ	5000	26	Թորոս, Կիրակոս Փիրուլի, Խաչատուր Փիրուլի	278-279
8	Վաղավեր	6000	15	Տեղեկություն չկա	281
9	Կոդաշեն	3000	10	Տեղեկություն չկա	281

¹ Մենցելա Բ. օսմալուրի վրցվելի Կա մոզլե վորեթի Կա-վարձեյեթի Մեսաթե (XVI-XVIII խալլաքներեթ), օսմալուրի Կեքսեթի Կարտուլի տարեթանիտ, տեթիլիս, 2013, թթ. 270-293.

Ա. Ակոպով, Դ. Նահատակյան, Ս. Հակոբյան, Ա. Հայրապետյան

10	Ազորդ	15000	27	Ամիրվալթ Օվլեթի, նրա եղբայրներ Վարթազիր ու Անդրիաս, Սիմոն Մարբեթի, նրա եղբայրներ Ամիրազադ ու Բալիք, Շեխազադի Սիմոն, նրա եղբայրներ Բագրատ ու Էլիաս	281-282
11	Օսեթ	2500	13	Գելիթբար Դաուդի, նրա եղբայր Ասվադուր, Փիրբեն Մարքարի, նրա եղբայր Խաչատուր	283
12	Օթղա	5000	23	Աբաս Գիրքորի, նրա եղբայր Բուդակ, Մկրտիչ Գիդեն, նրա եղբայր Բահնդուր, Գաբրիել Վարազի, Գաբրիել Գելազիզի, նրա եղբայր Կարբել, Վարսիմ Գաբրիելի, Ակոփ Թաթարասի, Օսիպ Թորոսի, նրա եղբայր Նուրառն	283-284
13	Իս	2500	20	Դուլիք Խաչիկի, Գաբրիել Ջահիլի, Գաբրիել Սահիլի, Սուրազլեթ Սամիքի, նրա եղբայրներ Վարթազիր ու Մախրուլեթ	284-285
14	Օշկվանք	7000	30	Գիորգի Կիրակոսի, նրա որդի Օվլեթ, Ակոփ, Կիրակոս Մաքսիմեի, նրա որդի Մեսրոբ, Գաբրիել Օսիպ, Իբրահիմ Հոբի, նրա որդի Ջաքար, Անդրանիկ	285-286
15	Օշկ	18930	43	Կարապետ, նրա եղբայր Ջաքար, Աթաբեգ Խաչատուր, նրա եղբայր Անդրիաս, Օվլեթ Մեսրոպի, նրա եղբայր Անդրիաս, Թորոս Մխիթարի, Թորոս Ահբադի, նրա որդի Միրանսա	286-287
16	Ծխիկ	12000	30	Լուման Գիրքորի, նրա եղբայրներ Ալեքսի ու Վարձել, Աիլարուլ Բագրատի, նրա որդիներ Ամիրազիզ ու Գիրգոր, Օսիպ Ավանիք, նրա եղբայրներ Մախորոբել ու Մուրադ, Ամիրառնո Աբրամի, նրա որդիներ Կիրակոս ու Քեթուլ, Մարկոզ	287-288
17	Օշկիձոր	12000	20	Շերմազան, նրա եղբայր Կիրակոս, Ավանիք Թեոդորի	289
18	Խարս	6000	30	Անդիրբեգ Ակոփի, նրա եղբայրներ Ջաքար ու Փիրլեթ, Մուրադ Դանիելի	290
19	Լեք	7000	20	Կիրակոս, նրա եղբայր Աբրամ, Անտոն քահանա, նրա որդիներ Գիրգոր ու Ալթազար	291
20	Թև	5000	25	Սուլթան Ամիրի, նրա եղբայրներ Ակոփ ու Մխիթար, Ավաք, Սիմոն Ավանիքի, նրա եղբայր Ալիա	291-292
21	Խարթխա	8000	20	Բադիրբեգ Ակոփ, Ակոփ Ջուլիփկար, նրա որդի Վարնիքբիք, Պողոս Օսրանիք, նրա եղբայր Ազրի, Ավաք, Աթաբեգ Ազիզի, նրա որդի Ավաք, Բազազիզ, նրա որդիներ Քաքուս ու Մանուկ	292-293
Ընդամենը			524		

**ՃԱԿՔ ԳԱՎԱՌԻ (ՓԱՆԱԶԿԵՐՏԻ ԳՅՈՒՂԱԽՈՒՄԲ) ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆՆ
ԸՍՏ 1595 Թ. ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՀԱՐԿԱՑՈՒՑԱԿԻ²**

N	Բնակավայրի անվանումը	Հարկի չափը (ակչե)	Ծխերի թիվը	Հիշատակվող հայկական կամ հայերի շրջանում մեծ տարածում ունեցող անձնանունները	Էջն ըստ հարկա- ցուցակի
1	Փանազկերտ (Ռաբաթ)	16000	40	Մկրտիչ, նրա եղբայրներ Սիմոն և Հագար, Մուրադ Ստեփանի, նրա եղբայր Մարգար, Հովհաննես Մուրադի, նրա եղբայրներ Վասիլ և Սարգիս, Մուրադ, Մուրադ Կիրակոսի, Մարգար	370
2	Ջկնային տնտեսություն. (Փանազկերտ)	500	-	-	370
3	Ուրեկ	21000	48	Մուրադի որդի, նրա եղբայր Ստեփան, Ասվա/ծա/տուրի որդի, Հանես, նրա որդի Վարնաս, Ալեքսան Մարգսի	371
4	Վերին Փանազկերտ	15000	36	Մկրտիչ Նովրուզի, նրա եղբայրներ Հովհաննես և Սարխոշ, Մարկոսի թոռ, Գաբրիել, Մանվել	372
5	Վերին և Ներքին Օղթադարեր	22000	88	Ազատ, Վարդ, Առաքել, նրա եղբայր Փիրան, Կարապետի որդի, նրա որդիներ Սահակ և Վարդագիզ, Բուդախ Աբրահամի, նրա եղբայր Մելիքսեթ, Ավանես, նրա եղբայր Վարդագիզ, Կիրակոսի որդի, նրա եղբայր Սարգիս, Կարապետ Գրիքորի, Մելիքսեթ Կարապետի, Դավիթբեկ Ջաքարեի, Աբրահամ Ջաքարի, Խոսիկ Կարապետի, Մկրտիչ Շահագիզի, Մանվել Եղիազարի, Վարդագիզ Նովրուզի, Ավագ, Հակոբ Ղազարի, Բուդախ Մելիքի, նրա եղբայր Սահակ, Պարոնվարդ Սարուխանի	373-374
6	Դաստակերտ (Փանազկերտ)	200	4	-	372
7	Գեսմալ	14500	26	Գրիքոր Միրիջանի, նրա եղբայր Վարդան, Ավանես Մարտիրոսի, Արտաշես Մելիքի, Մելիք Մուրադի, Ղազար Մինասի, Սարիբեկի որդի, Մուխտար Սարիբեկի, Խաչատուր Գրիքորի, Կարապետ Կիրակոսի, Կիրակոս Ավադանեսի, Հովսեփ	374-375
8	Բրտանց	10000	20	Մկրտիչ, Պողոս, Կարապետ Զոհրաբի, Գրիքոր Վարդագիզի	375
9	Մեհանք	15433	22	Պետրոս, Վարդան, Զաքար, Շահպարտն	375-376
10	Փոքր (անընթեռնելի)	18500	4	-	376
11	Քարաշուր	11000	8	-	376

² Գլխապետության վիճակագրության և վարչության նախարարության կողմից հրատարակված «Երևանի պատմությունը», 1941, հ. 370-392.

Ա. Ակոպով, Դ. Նահատակյան, Ս. Հակոբյան, Ա. Հայրապետյան

12	Կապք	10000	23	Վարդազիզ, նրա որդիներ Ամիրազիզ և Հազարթեխ, Ղազար, Մելիք, Կիրակոս, Մարտիրոս, Սարգիս Մուրադի, Վարդան, Մելիք Հազարթեղի	377
13	Միջին Ջուլաքար	3000	անբնակ	-	377
14	Կիսադաստակերտ	275	6	Միհրան Օհանի	378
15	Կիսադաստակերտ	193	3	-	378
16	Ներքին Ջուլաքար	8000	36	Մկրտիչ Ղարազոզի, Գուրգեն Մուրադի, Ավագ, Կիրակոս Ավագի, նրա եղբայր Ստեփան, Ավանես, Հանես Հովհաննեսի, Ասվա- /ծա/տուր Ազարբեզի, Սարգիս, Կիրակոս, նրա եղբայր Ղարաիզիթ, Ասվա/ծա/տուր Ղարաիզիթի, Գալուստ, Սարգիս Խոսիկի, նրա եղբայրներ Ամիրսարգիս և Ամիրվարդ	378-379
17	Ցանքատարածք (Ներքին Ջուլաքար)	600	-	-	379
18	Բերդուս	500	8	Ամիրնազար, Կիրակոս Օհանեսի, Վարդան, Ղազանիկեր Գրիգորի, Ստեփան Ասվա/ծա/-տուրի	379
19	Դաստակերտ (Բերդուս)	200	4	Խոսիկ Վարդապարտնի, Առաքել, Վարդապարտն	380
20	Քեամիս	25000	58	Օրսբեզ Շահամիրի, նրա որդիներ Ամիրազիզ և Խաչատուր, Նուրազիզ Խաչատուրի, Սահակ, Դանիել, Հովսեփ, Ասվա/ծա/տուր, Պարոնպետ, Ամիրբեզ, Մինասի որդի Մաթարս, Շահմուրադ Կարապետի, նրա եղբայրներ Մուրադխան, Մելիքսեթ և Ղայթմաս, Աթաբեկ, նրա եղբայր Ջանդար, Գրիգոր Մարկոսի, նրա եղբայրներ Ասլամաս և Գևորգ, Գափրիել, Եղիազար, նրա եղբայր Սահակ, Կարապետ Մասուրի, Մուրադ Փարվանի, Եղիա Ավագի, Դեսպան	380-381
21	Կարմրաձոր	14000	18	Գրիգոր Ամիրասլանի, նրա եղբայրներ Հակոբ և Կիրակոս, Հովհաննես Իսքենդերի, նրա եղբայր Կիրակոս, Ջանիբեկ Աբրահամի, Մելիք	381-382
22	Կարմիր	8000	21	Փիրալի Առաքելի, նրա եղբայր Հակոբ, Սարիբեզ Հակոբի, Ազիզ Ամիրայի, նրա որդի Վահան, Պարոնսեր Սարմուզի, Գալուստ Նաթանի, Նուրազիզ Միհրանի, Դուրմիշխան, Ենոք Վարդանի, նրա որդի Մաթնու, Եղիազար Բայանդուրի, Հովհաննես Ամիրազիզի	382
23	Վերին Ջուլաքար	5000	8	-	383
24	Օլոր	20000	60	Մինաս, Մանասի որդի՝ քահանա, նրա որդի Հովհան, Մինաս Գոգորի, Մինաս Սուլթանի, նրա որդի Ալեքսան, Հակոբ Փարվանի, Կարապետ Հակոբի, Մարտիրոս, նրա եղբայր	383-384

ՏԱՅՔ. Պատմաճարտարապետական ուսումնասիրություն

				Թաթոս, Ամիրնազար, Ամիրնազար, նրա եղբայրներ Շահնազար և Փիրնազար, Մինաս Եղիայի, Ջաքար, Իսահակ Մարկոսի, նրա եղբայր Եղիա, Սարգիս Ջոհրաբի, Խաչիկ Մուխթարի, նրա եղբայրներ Ստեփան և Դիլենջի, Մինաս, նրա եղբայր Թուլա, Հայրապետ, Կիրակոսի թոռ, Կիրակոս Թեղորի	
25	Դաստակերտ (Օլոր)	340	1	-	384
26	Հայդոս	13000	28	Բայանդուր Ջաքարի, նրա եղբայր Բաղիկ, Վարդազիզ Ջավելի, Վարդան Վարդազիզի, Գուլազիզ Ղազարի, նրա եղբայր Եղիազար, Մանուկ, նրա եղբայր Մարկոս, Մելիքսեթ նրա եղբայր Նուրազիզ, Հովսեփ, Հագարապետ, Եղիա Հագարապետի, Ենք Ազարի	385
27	Նորբերդ	20000	53	Գրիգոր Մինասի, Եղիա Գրիգորի, Մարտիրոս Ահարոնի, Մելիքսեթ, նրա եղբայրներ Փանոս և Ամիրբեկ, քահանայի որդի Հովսեփ, նրա եղբայր Սաբա, Մկրտիչ	386-387
28	Սևքար	8000	23	Ջոհրաբ Վարազի, Ազարբեկ Միհրանի, նրա եղբայր Ենք, Հովհան, Վարձել Մելիքի	387-388
29	Քարնավազ	12000	152	Հարություն, Գալուստ, Եղիա Մարկոսի, Աբգար, Փանոս Ամիրնազարի, Ավալ Փարոսի, Ալիխան Ասլամազի, Ջարասպ, Հագարապետ, Մելիք, նրա եղբայր Աթաբեկ, Ջոհրաբ Գրիգորի, Ջաքար, Մարկոս Դավթի, նրա եղբայր Մոսիկ, Հովսեփ, նրա եղբայր Վարդազիզ, Ջալիկ, Մանվել Մաթուրի, Օհան, Մինաս, Միհրան, Ջաքար, Ջոհրաբ, նրա եղբայր Մարկոս, Մկրտիչ, Ումիկ, Լևոն Ումիկի, Մինաս, Լևոն Ավալի, Խոսաթեղ Կիրակոսի, Սաբա Պարոնի, Ումիկ Խանդամասի, Սոս	389-391
30	Աղվանիք	7000	անբնակ	-	391
31	Մամտուր	6000	անբնակ	-	391
32	Խոշվանք	2000	3	Արտաշես, նրա եղբայր Սուլթան	391-392
33	անընթեռնելի	2000	անբնակ	-	392
34	անընթեռնելի	2000	12	Ղարիբ, Մաթևոս, Մինաս, Պողոս Մարտիրոսի, նրա եղբայր Ամիրալ, Մաթևոսի որդի, Մինասի որդի	392
35	Պետրոս	1000	անբնակ	-	392
36	Ցանքատարածք (Պետրոս)	500	-	-	392
37	Ցանքատարածք (Կապր)	100	-	-	392
38	Քարխից	2000	-	-	392
ԸՆԴԱՄԵՆԸ			813		

ԱԶՈՐԴԱՑՓՈՐ ԳԱՎԱՌԻ ԱՐԱԿԱՆ ՄԵՌԻ
ՄԱՀՄԵՂԱԿԱՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ (1835 Թ.)³

№	Բնակավայրը	Երիտասարդ	Երեխա	Ծեր	Ընդամենը
1	Իս	20	34	8	62
2	Թև	17	31	13	61
3	Զխիկ	62	66	18	146
4	Խարս	65	62	15	142
5	Լյոհենք	28	47	21	96
6	Օշկ	55	65	21	141
7	Ճալա	10	11	3	24
8	Օսեթ	72	63	26	161
9	Օշկվանք	36	49	15	100
10	Ընկուզեք	74	81	25	180
11	Բլուր	7	11	1	19
12	Օթղա	85	108	65	258
13	Վխիկ	89	94	41	224
14	Էշքիձոր	66	77	39	182
15	Խարթխա	105	139	70	314
16	Ազորդ	156	124	70	350
17	Խախու	148	155	43	346
18	Անիլիս	6	6	1	13
ԸՆԴԱՄԵՆԸ		1101	1223	495	2819

³ Özger Yunus, XIX. Yüzyılda Tortum'un nüfus durumu// Atatürk üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü dergisi, cilt 8, sayı 2 (2006), s. 126-127.

ԱԶՈՐԴԱՑՓՈՐ ԳԱՎԱՌԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆՆ
ԸՍՏ 1878 Թ. ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ⁴

Հ/հ	Բնակավայրը	հայերի թիվը	մահմեդականների թիվը	Հ/հ	Բնակավայրը	հայերի թիվը	մահմեդականների թիվը
1	Խախու	467	210	10	Խարս	-	176
2	Վխիկ	-	225	11	Իս	-	58
3	Ընկուզեք	-	280	12	Օթղա	-	254
4	Ազորդ	-	270	13	Խարթղա	-	180
5	Օսեթ	-	72	14	Թև	-	149
6	Օշկ	-	99	15	Լեք	-	44
7	Էշկիձոր	-	164	16	Ասպիշեն	-	64
8	Օշկվանք	-	145	17	Կալա	-	32
9	Ծխիկ	-	224	18	Բլուր	-	16
ԸՆԴԱՄԵՆԸ						467	2662

⁴ Էփրիկյան Ս. , Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան; Հ. Բ: Վենետիկ, 1907, էջ 51:

**ՃԱԿՔ ԳԱՎԱՌԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ
ԿՈՄԻՏԵԻ ԸՍՏ 1878 Թ. ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ⁵**

№:	Название населенного пункта	Число домов	Число населения	№:	Название населенного пункта	Число домов	Число населения
1	Аркунис	81	485	16	Ниагом	7	39
2	Гелут	7	35	17	Норберд	7	35
3	Гесманли	30	150	18	Ортиз	25	155
4	Джулакар	25	160	19	Ори	67	403
5	Ибхан	12	63	20	Олор	110	400
6	Инисет	16	101	21	Огтабат	10	65
7	Ишхан	40	251	22	Парадзор	35	150
8	Хабан	15	80	23	Брданоц	64	441
9	Капк	10	40	24	Панаскерт	130	430
10	Кивит	3	22	25	Саладжур	29	178
11	Кинепос	7	41	26	Тавускар	65	397
12	Карашут	6	30	27	Укам	55	350
13	Кях	17	103	28	Верхний Панаскерт	80	300
14	Караглух	7	30	29	Урек	14	70
15	Меанк	10	55	ИТОГО		984	5059

⁵ Центральный государственный исторический архив Грузии (ЦГИАГ), ф. 415, оп. 1, д. 12, л. 20-22.

ՃԱԿՔ ԳԱՎԱՌԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆՆ
 ԸՍՏ 1884 Թ. Ա. ԵՐԻՑՅԱՆԻ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ⁶

N	Название населенного пункта	Число домов					Приблизительное число населения		
		Турки	Курды	Езиды	Персияне	Армяне	Мусульмане	Христиане	Итого
1	Тавускар	90	-	-	-	-	450	-	450
2	Охор	28	-	-	-	-	140	-	140
3	Ишхан	25	-	-	-	-	125	-	125
4	Еркнис	126	-	-	-	-	630	-	630
5	Без	8	-	-	-	-	40	-	40
6	Кив	15	-	-	-	-	75	-	75
7	Малакез	18	-	-	-	-	90	-	90
8	Херс	35	-	-	-	-	175	-	175
9	Огдар	25	-	-	-	-	125	-	125
10	Саладжур	35	-	-	-	-	175	-	175
11	Ори	70	-	-	-	-	350	-	350
12	Ортис	25	-	-	-	-	125	-	125
13	Акуртис	27	-	-	-	-	135	-	135
14	Аркунис	35	-	-	-	-	175	-	175
15	Хансес	7	-	-	-	-	35	-	35
16	Ибхан	13	-	-	-	-	65	-	65
17	Алос	6	-	-	-	-	30	-	30
18	Гомк	7	-	-	-	-	35	-	35
19	Кивит	5	-	-	-	-	25	-	25
20	Аварес	5	-	-	-	-	25	-	25

⁶ Ерицов А. Список населенных пунктов бывшей Эрзерумской области, находившейся во временном управлении России// "Известия Кавказского отдела императорского русского географического общества", т. 8. Тифлис, 1884-85. Приложение. С. 27-32.

21	Ниагом	7	-	-	-	-	35	-	35
22	Блур	13	-	-	-	-	65	-	65
23	Хохкерт	14	-	-	-	-	70	-	70
24	Инисет	21	-	-	-	-	105	-	105
25	Мухош	13	-	-	-	-	65	-	65
26	Кях	15	-	-	-	-	75	-	75
27	Балидзор	27	-	-	-	-	135	-	135
28	Каратуш-кишлаг	2	-	-	-	-	10	-	10
29	Олор	40	-	-	-	-	200	-	200
30	Авдос	18	-	-	-	-	90	-	90
31	Берданоц	25	-	-	-	-	125	-	125
32	Джулакар	10	-	-	-	-	50	-	50
33	Одадат	10	-	-	-	-	50	-	50
34	Капк	8	-	-	-	-	40	-	40
35	Меянк	8	-	-	-	-	40	-	40
36	Кызылкей	18	-	-	-	-	90	-	90
37	Панаскерт Нижний	45	-	-	-	-	225	-	225
38	Панаскерт Верхний	35	-	-	-	-	175	-	175
39	Капан	6	-	-	-	-	30	-	30
Итого в Тавускарском участке		940	-	-	-	-	4700	-	4700

ՃԱԿՔ ԳԱՎԱՌԻ ԿԱՐՄԻ ՄԱՐԶԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ ԳՏԵՎՈՂ ՇՐՋԱՆԵՐԻ
ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՍՏ 1886 Թ. ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

N	Название населенных пунктов	Число				Националь-ность	Вероиспове-дание
		Число дымов	Мужс. пола	Женс. пола	Обоих полов		
Таускерский участок							
Олорский маркяз							
1	Айдост	9	18	16	34	турки	сунниты
2	Акуртис	35	111	120	231	турки	сунниты
3	Аркунис	40	112	121	133	турки	сунниты
4	Гесманлы	22	68	63	131	турки	сунниты
5	Джулакар	22	70	71	141	турки	сунниты
6	Кабан	9	36	43	79	турки	сунниты
7	Капк	15	53	46	99	турки	сунниты
8	Кизил-кей	35	95	67	162	турки	сунниты
9	Кялашут	13	39	33	72	турки	сунниты
10	Кямис	18	47	35	82	турки	сунниты
11	Мегенк	6	14	15	29	турки	сунниты
12	Огдадаб	5	10	10	20	греки турки	правосл. сунниты
		12	39	39	78		
13	Олор	3	15	18	33	курды армяне армяне турки	сунниты армяно-григ. армяно-кат. сунниты
		19	57	43	100		
		21	61	62	123		
		39	155	152	307		
14	Паназкерт Верхний	39	155	152	307	турки	сунниты
15	Паназкерт Нижний	110	295	302	597	турки	сунниты
16	Пирданос	43	103	96	199	турки	сунниты
17	Урек	1	2	1	3	турки	сунниты
18	Хайнес	-	-	-	-	турки	сунниты
Таускерский маркяз							
19	Алос	7	17	18	35	турки	сунниты
20	Инисет	20	37	45	82	турки	сунниты

⁷ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 года. Тифлис. 1893.

Ա. Ակոպով, Դ. Նահատակյան, Ս. Հակոբյան, Ա. Հայրապետյան

21	Карнаваз	97	241	251	492	турки	сунниты
22	Киви	13	38	29	67	турки	сунниты
23	Кивит	4	5	5	10	турки	сунниты
24	Конк	13	32	32	64	турки	сунниты
25	Кях	15	35	31	66	турки	сунниты
26	Малакез	14	35	23	58	турки	сунниты
27	Мохош	8	16	17	33	турки	сунниты
28	Нияком	9	25	24	49	турки	сунниты
29	Норпет	12	29	33	62	турки	сунниты
30	Ори	98	258	217	475	турки	сунниты
31	Ортис	38	95	86	181	турки	сунниты
32	Парасор	23	62	45	107	турки	сунниты
33	Паракез-Хосор	30	58	58	116	турки	сунниты
34	Пулур	6	15	14	29	турки	сунниты
35	Салачур	39	155	129	284	турки	сунниты
36	Севкяр Нижний	1 14	1 39	1 30	2 69	турки цыгане	сунниты сунниты
37	Таускер	81	165	184	349	турки	сунниты
38	Укям	79	185	185	370	турки	сунниты
39	Хоркерт	11	36	38	74	турки	сунниты
Общество курдов Додеканлы							
40	Гафиз-ага-баги	7	13	15	28	курды	сунниты
41	Готитаб	7	17	9	26	курды	сунниты
42	Казихан	1	4	-	4	курды	сунниты
43	Кепри-баши	32	74	66	140	курды	сунниты
44	Олор-дараси, кишлаг	10	42	44	86	курды	шииты
45	Кюзей-ком	3	5	6	11	курды	сунниты
46	Сакурет	4	9	9	18	курды	сунниты
47	Севкяр верхний	7	15	13	28	курды	сунниты
48	Тапиляр	5	10	10	20	курды	сунниты
49	Эгри-килиса	5	13	9	22	курды	сунниты
Итого		1288	3030	3126	6426		

**ՃԱԿՔ ԳԱՎԱՌԻ ԿԱՐՍԻ ՄԱՐԶԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ ԳՏԵՎՈՂ ՇՐՋԱՆՆԵՐԻ
ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՍՏ ԿԱՐՍԻ ԳԵՆԵՐԱԼ-ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏԻ
1890 Թ. ՀԱՇՎԵՏՎՈՒԹՅԱՆ⁸**

Всеподданейший отчет о состоянии Карсской области за 1889 г.

Карс, Типография Канц. Воен. Губернатора Карсской области. 1890 г.

Военный губертнатор Карсской области, Генерального штаба генерал-майор Томич
5 декабря 1890 г., город Карс.

Приложение 5 к главе 1

Ведомость

**Населенным пунктам Карсской области, с показанием числа дымов, душ и
национальности коренного населения**

К 1-му январю 1890 года

N	Название населенных пунктов	Число		Национальность
		ДЫМОВ	ДУШ	
Таускерский участок				
1	Акуртис	35	249	Тур.
2	Айдост	8	33	Тур.
3	Алос	7	40	Тур.
4	Аркунис	40	254	Тур.
5	Гесманлы	22	140	Тур.
6	Джулакер	22	155	Тур.
7	Инисет	20	110	Тур.
8	Кабан	9	102	Тур.
9	Капк	15	103	Тур.
10	Карнавас	96	521	Тур.
11	Киви	13	95	Тур.
12	Кивит	4	22	Тур.
13	Кизил-кей	35	195	Тур.
14	Конк	13	71	Тур.
15	Кялашут	13	93	Тур.
16	Кямис	18	91	Тур.
17	Кях	15?	117	Тур.
18	Малакез	14	67	Тур.
19	Мегенк	12	92	Тур.
20	Мохош	7	34	Тур.
21	Нияком	9	52	Тур.
22	Норпет	12	68	Тур.
23	Огдадап	6	35	Тур.

⁸ ЦГИАГ, Ф. 12, оп. 7, д. 3950, л. 21-25.

24	Олор	1 19 22	35 122 134	Кур. Арм. Тур.
25	Ори	98	628	Тур.
26	Ортиз	38	227	Тур.
27	Панаскерт верхний	39	397	Тур.
28	Панаскерт нижний	107	633	Тур.
29	Паракес-хосор	29	150	Тур.
30	Парасор	23	142	Тур.
31	Пирданос	42	226	Тур.
32	Пулур	6	33	Тур.
33	Салачур	38	351	Тур.
34	Севкяр нижний	14 1	76 2	Цыг. Тур.
35	Таускуер	81	425	Тур.
36	Укям	82	422	Тур.
37	Урек	1 22	3 122	Кур. Тур.
38	Хайнес	15	101	Тур.
39	Хохкерт	11	87	Тур.
КУРТИНСКИЕ ЗИМОВНИКИ				
Общество курдов Додеканлы				
40	Гафиз-ага-баги	7	32	Кур.
41	Гатитан	7	31	Кур.
42	Казихан	1	6	Кур.
43	Кепри-баши	32	167	Кур.
44	Кюзей-ком	3	10	Кур.
45	Севкяр верхний	7	35	Кур.
46	Сикурет	4	19	Кур.
47	Тапиляр	5	28	Кур.
48	Эгри-килиса	5	30	Кур.
49	Олор-дараси	10	92	Кур.
Итого		1215	7505	

ՃԱԿՔ ԳԱՎԱՌԻ ԿԱՐՍԻ ՄԱՐԶԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ ԳՏԵՎՈՂ ՇՐՋԱՆՆԵՐԻ
ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՍՏ ԿԱՐՍԻ ԳԵՆԵՐԱԼ-ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏԻ
1898 Թ. ՀԱՇՎԵՏՎՈՒԹՅԱՆՑ

Обзор Карсской области за 1897 г.

Карс, Типография Канц. Воен. Губернатора Карсской области. 1898 г.

Ведомость

Населенным пунктам Карсской области, с показанием числа дымов, душ и национальности коренного населения к 1-му январю 1898 года

N	Название населенных пунктов	Число				Национальность
		Число дымов	Мужско-го пола	Женска-го пола	Обоего пола	
Таускерский участок						
1	Акуртис	40	160	135	295	турки
2	Айдост	9	22	20	42	турки
3	Алос	7	19	17	36	турки
4	Аркунис	40	151	158	309	турки
5	Гесманлы	21	91	65	156	турки
		1	2	3	5	курды
6	Джулакер	22	97	88	185	турки
7	Инисет	21	72	76	148	турки
8	Кабан	28	88	94	182	турки
9	Капк	14	68	54	122	турки
10	Карнавас	101	403	371	774	турки
11	Киви	16	105	96	201	турки
12	Кивит	4	10	10	20	турки
13	Кизил-кей	35	134	110	244	турки
14	Конк	14	43	38	81	турки
15	Кялашут	12	57	48	105	турки
16	Кямис	19	67	63	130	турки
17	Кях	14	71	48	119	турки
		2	16	12	28	курды
18	Малакез	22	91	71	170	турки
19	Мегенк	10	45	43	88	курды
		2	4	6	10	турки
20	Мохош	9	23	24	47	турки
21	Нияком	14	40	33	73	турки
22	Норпет	13	27	23	50	турки
23	Огдадап	6	18	20	38	турки
24	Олор	10	49	40	89	армяне
		20	61	70	131	турки
		9	38	39	77	курды

⁹ ЦГИАГ, Ф. 12, оп. 7, д. 4032, л. 39-46.

Ա. Ակոպով, Դ. Նահատակյան, Ս. Հակոբյան, Ա. Հայրապետյան

25	Ори	123	387	372	759	турки
26	Оргиз	48	156	142	298	турки
27	Панаскерт верхний	39	268	240	508	турки
		1	2	6	8	курды
28	Панаскерт нижний	105	373	320	693	турки
		3	17	16	33	курды
29	Паракес-хосор	28	97	92	189	турки
		2	14	5	19	курды
30	Парасор	23	122	90	212	турки
31	Пирданос	41	135	155	290	турки
32	Пулур	7	16	12	28	турки
33	Салачур	74	228	231	459	турки
34	Севкяр нижний	13	38	27	65	цыгане
		4	3	2	5	турки
		1	5	1	6	курды
35	Таускуер	66	215	186	401	турки
		14	58	40	98	курды
36	Укям	92	243	203	446	турки
37	Урек	16	54	54	108	турки
		7	22	29	51	курды
38	Хайнес	16	68	64	132	турки
39	Хохкерт	13	56	43	99	турки
КУРТИНСКИЕ ЗИМОВНИКИ						
Общество курдов Додеканлы						
40	Гафиз-ага-баги	7	24	18	42	курды
41	Готитаб	7	30	20	50	курды
42	Казихан	1	5	7	12	курды
43	Кепри-баши	33	128	110	238	курды
44	Кюзей-ком	3	15	11	26	курды
45	Севкяр верхний	7	37	29	66	курды
46	Сакурет	4	11	19	30	курды
47	Тапиляр	5	21	9	30	курды
48	Эгри-килиса	5	26	25	51	курды
Туркменский зимовник						
49	Олор-дараси	13	50	44	94	туркмены
Итого		1356	4996	4505	9501	

ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՄԱՏՐԻՑԱ - 1
EVALUATION MATRIX OF THE MONUMENTS - 1

ԱԶՈՐԴԱՅՓՈՐ ԳԱՎԱՌ AZORDATSPOR DISTRICT		Կարևորությունը Significance							Խոցելիություն Vulnerability						Կարևորության + կայունություն Importance + Stability
		Ժառանգության կարևորությունը: Importance of heritage	Հատկապես տիպի/ձևի: By type/form of construction	Հատարտաքին ճակատների նշանակության By the value of external facades	Հատ ներքին ճակատների նշանակության By the value of the internal facades	Հնագիտական արժեք: Archaeological value	Անկանխական բնակելի կառույցների առկայություն The presence of Vernacular house buildings	Կարևորության գործակից: Importance factor	Կոնստրուկտիվ անկայունություն: Structural instability.	Մուտքի անհասանափելիություն Inaccessibility of the approach	Երկրաշարժ, Սողունք, Earthquake, Landslide	Քամու և անձրևի էրոզիա: Wind and rain erosion	Մարդածին խնդիրներ: Anthropogenic problems	Կայունության ռեյտինգ: Sustainability rating	
N	ԺԱՌԱՆԳՈՒ- ԹՅՈՒՆ HERITAGE														
1	Ազորդի եկեղեցի: Azord church	3	3	3	4	3	+	16	1	1	0	1	4	7	23
2	Ասպարաշենի ամրոց: Asparashen fortress	4	4	4	4	5	+	21	4	4	4	4	3	19	40
3	Ընկուզկա ամրոց: Enkuzek fortress	5	5	5	5	5	+	25	3	2	2	3	1	11	36
4	Թև, ամրոց: Tev, fortress	4	3	4	3	5	-	19	4	4	2	3	3	16	35
	Թև, եկեղեցի : Tev, church	3	3	3	3	4	-	16	5	4	2	3	4	18	34
5	Իս, եկեղեցի: Is, church	5	5	5	4	4	+	23	3	1	1	2	5	12	35
6	Խախու, գլխավոր եկեղեցի: Khakhu, main church	5	5	5	5	5	+	25	2	1	1	1	3	8	33
7	Խախու, եկեղեցի 150 մ հարավ: Khakhu, church 150 m south	4	3	3	4	4	+	18	3	3	1	1	3	11	29
8	Խախու, եկեղեցի 220 մ հարավ-արևելք: Khakhu, church 220 m south-east	4	3	4	4	4	+	19	3	3	2	3	5	16	35
9	Խախու, եկեղեցի 290 մ հարավ-արևելք: Khakhu, church 290 m south-east	5	3	4	4	4	+	20	2	3	1	1	3	10	30

10	Խախու, եկեղեցի 700 մ հարավ արևելք: Khakhu, church 700 m south-east	3	3	3	3	4	+	16	3	3	3	3	4	16	32
11	Խախու, եկեղեցի 1 կմ հյուսիս-արևմուտք: Khakhu, church 1 km north-west	5	3	4	4	4	+	20	4	4	3	4	4	19	39
12	Խախու, եկեղեցի գլխավոր եկեղեցուց հարավ: Khakhu, church south of the main church	5	3	5	4	4	+	21	2	1	1	1	2	7	28
13	Խախու, եկեղեցի գլխավոր եկեղեցուց հյուսիս: Khakhu, church north of the main church	3	3	3	3	4	+	16	5	1	3	4	5	18	34
14	Խախու, ամրոց: Khakhu, Fortress	4	4	4	4	5	+	21	4	4	3	4	5	20	41
15	Խարս, եկեղեցի: Khars, church	3	3	3	3	4	+	16	5	3	3	4	5	20	36
16	Մխիկ, վերին եկեղեցի: Tskhik, Upper church	3	3	2	3	4	+	15	5	3	4	4	5	21	36
17	Մխիկ, ստորին եկեղեցի: Tskhik, Lower church	3	3	2	2	4	+	14	3	2	2	3	4	14	28
18	Ճալա, եկեղեցի: Chala, church	3	3	4	3	4	+	17	5	4	2	4	4	19	36
19	Վխիկ եկեղեցի: Vkhik church	4	3	3	3	5	+	18	5	3	2	4	5	19	37
20	Օթղա, եկեղեցի: Otgha, church	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
21	Օշկ, գլխավոր եկեղեցի: Oshk, main church.	5	5	5	5	5	+	25	5	1	5	5	5	21	46
22	Օշկ, հյուսիսային եկեղեցի: Oshk, north church.	5	5	5	4	4	+	23	5	1	4	4	5	19	42
23	Օշկ, եկեղեցի, 270 մ հարավ-արևմուտք: Oshk, church, 270 m south-west.	4	4	4	4	4	+	20	3	2	2	2	5	14	34
24	Օշկ, եկեղեցի, 220 մ հարավ-արևմուտք: Oshk, church, 220 m south-west.	3	3	3	3	4	+	16	4	2	1	3	5	15	31
25	Օշկ, եկեղեցի, 80 մ հարավ: Oshk, church, 80 m south.	3	3	3	3	4	+	16	4	2	2	4	5	17	33

ՏԱՅՔ. Պատմաճարտարապետական ուսումնասիրություն

26	Օշկիձոր, ամրոց: Oshkidzor, fortress.	5	5	5	5	5	+	25	4	5	5	4	5	23	48
27	Օշկիձոր, եկեղեցի: Oshkidzor, church.	4	4	4	5	4	+	21	4	3	3	5	5	20	41
28	Օսեթ, եկեղեցի: Oset, church	3	3	3	3	4	+	16	5	4	2	4	5	20	36

ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՄԱՏՐԻՑԱ - 2
EVALUATION MATRIX OF THE MONUMENTS - 2

ՃԱԿՔ ԳԱՎԱՌ CHAKQ DISTRICT		Կարևորությունը Significance						Խոցելիություն Vulnerability						Կարևորության + կայունություն Importance + Stability	
		Ժառանգության կարևորությունը: Importance of heritage.	Ըստ կառույցի տիպի/ձևի: By type /form of construction	Ըստ արտաքին ճակատների նշանակության By the value of external façades	Ըստ ներքին ճակատների նշանակության By the value of the internal façades	Հնագիտական արժեք: Archaeological value	Ավանդական բնակելի կառույցների առկայություն The presence of Vernacular house buildings	Կարևորության գործակից: Importance factor	Կոնստրուկտիվ անկայունություն: Structural instability.	Մուտքման ղեկարավանաչելիություն Inaccessibility of the approach	Երկրաշարժ, Սողանք: Earthquake, Landslide	Քամու և անձրևի էրոզիա: Wind and rain erosion	Մարդածին խնդիրներ: Anthropogenic problems		Կայունության ռեյտինգ: Sustainability rating
N	ԺԱՌԱՆԳՈՒ- ԹՅՈՒՆ HERITAGE														
1	Արքունից, ամրոց: Arkunits, fortress	4	4	3	3	5	+	19	4	5	3	4	4	20	39
2	Բրտանոց, ամրոց: Branots fortress	4	4	4	4	5	-	21	3	4	2	4	5	18	39
3	Էրախանի ամրոց	5	5	4	4	5	-	23	3	5	3	4	4	19	42
4	Իշխան, վանական համալիր: Ishkhan, monastery complex	5	5	5	5	5	+	25	2	1	1	2	4	10	35
5	Խոշվանք, եկեղեցի: Khoshvank, church	4	4	4	4	4	+	20	5	4	4	4	5	22	42
6	Նիագոմ, եկեղեցի Niagom, church	4	3	3	3	5	+	18	2	1	2	1	5	11	29

Ա. Ակոպով, Դ. Նահատակյան, Ս. Հակոբյան, Ա. Հայրապետյան

7	Նորբերդ, ամրոց: Norberd, fortress.	5	5	5	4	5	-	24	4	5	5	5	4	23	47
8	Որդից, ամրոց: Vordits, fortress	5	5	5	5	5	+	25	4	5	4	5	4	22	47
9	Սալաջուր, եկեղեցի: Salajur, church	4	3	3	3	4	+	17	3	1	1	1	5	11	28
10	Սուրբխաչ, եկեղեցի: Surbkhach, church	5	4	4	4	5	+	22	4	4	3	3	4	18	40
11	Վաչեձոր (Նիագոմ), ամրոց: Vachedzor (Niagom), fortress	5	5	5	4	5	-	24	4	5	4	4	4	21	45
12	Վաչեձոր, վանական համալիր : Vachedzor, monastery complex	5	5	5	5	5	+	25	5	4	5	4	5	23	48
13	Տայոցքար, գլխավոր եկեղեցի : Tayotskar, main church	5	5	5	5	5	+	25	5	4	4	4	5	22	47
14	Տայոցքար, սրահավոր և գավիթով եկեղեցի : Tayotskar, basilica church with gavit (narthex)	4	4	4	4	5	+	19	5	4	4	4	5	22	41
15	Տայոցքար (Կրան), ամրոց: Tayotskar (Kran), fortress	4	4	3	3	4	-	18	3	5	2	4	4	18	36
16	Փանազկերտ, ամրոց: Panazkert, fortress	5	4	4	3	5	+	21	5	3	4	4	4	20	41
17	Փանազկերտ, եկեղեցի: Panazkert, church	5	4	4	2	4	+	19	2	1	2	1	5	11	30
18	Քարաշուր, եկեղեցի : Karashut, church	3	4	2	2	5	+	16	4	5	2	4	5	20	36
19	Քիվ, եկեղեցի: Kiv, church	3	3	2	2	5	+	15	5	4	1	4	5	19	34
20	Օլոր, հուշարձան: Olor, monument	5	5	5	5	0	-	20	0	1	0	3	1	5	25
21	Օղթադափ, եկեղեցի: Okhtadab, church	3	3	3	3	5	+	17	5	3	2	4	5	19	36
22	Օղթադափ, ամրոց: Okhtadab, fortress	5	5	3	3	5	+	21	5	5	2	4	5	21	42

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	5
Ազորդացվոր գավառ	9
Ազորդ	11
Ասպարաշեն	14
Ընկուզեք	16
Թեվ (1)	20
Թեվ (2)	21
Իս	22
Իսիսու (1)	25
Իսիսու (2)	30
Իսիսու (3)	32
Իսիսու (4)	34
Իսիսու (5)	36
Իսիսու (6)	37
Իսիսու (7)	38
Իսիսու (8)	40
Իսիսու (9)	42
Իսիսու (10)	43
Իսիսու (11)	45
Իսարս (1)	47
Իսարս (2)	50
Միսիկ (1)	51
Միսիկ (2)	55
Միսիկ (3)	58
Ճալա	61
Վիսիկ	61
Օթդա	63
Օշկ (1)	63
Օշկ (2)	65
Օշկ (3)	73
Օշկ (4)	75
Օշկ (5)	77
Օշկ (6)	77

Օշկիձոր (1)	79
Օշկիձոր (2)	83
Օշկիձոր (3)	87
Օսեթ	90
Օսիա	91
Ճակք գավառ	92
Արքունից	95
Բրտանոց	95
Գեամալ	97
Էրախանի	97
Բշխան	98
Խոշվանք	108
Նիագոմ (1)	109
Նիագոմ (2)	114
Նորբերդ	116
Որդից	119
Սալաջուր	121
Սուրբխաչ	122
Սեվքար	123
Վաչեձոր (1)	123
Վաչեձոր (2)	126
Տայոցքար (1)	135
Տայոցքար (2)	138
Տայոցքար (3)	141
Ուրեկ	142
Փանազկերտ (1)	142
Փանազկերտ (2)	146
Փանազկերտ (3)	148
Քարաշուր	152
Քիվ	153
Օլոր	154
Օղթադար (1)	156
Օղթադար (2)	156
Վերջաբանի փոխարեն	158
Գրականություն	163
Հավելված	167

C O N T E N T

Introduction	5
Azordatspor district	9
Azord	11
Asparashen	14
Enkuzek	16
Tev (1)	20
Tev (2)	21
Is	22
Khakhu (1)	25
Khakhu (2)	30
Khakhu (3)	32
Khakhu (4)	34
Khakhu (5)	36
Khakhu (6)	37
Khakhu (7)	38
Khakhu (8)	40
Khakhu (9)	42
Khakhu (10)	43
Khakhu (11)	45
Khars (1)	47
Khars (2)	50
Tskhik(1)	51
Tskhik(2)	55
Tskhik(3)	58
Chala	61
Vkhik	61
Otkha	63
Oshk (1)	63
Oshk (2)	65
Oshk (3)	73
Oshk (4)	75
Oshk (5)	77
Oshk (6)	77
Oshkidzor (1)	79
Oshkidzor (2)	83
Oshkidzor (3)	87

C O N T E N T

Oset	90
Oskha	91
Chakq	92
Arkunits	95
Brtanots	95
Gesmal	97
Erakhani	97
Ishkhan	98
Khoshvank	108
Niagom (1)	109
Niagom (2)	114
Norberd	116
Vordits	119
Salajur	121
Surbkhach	122
Sevkar	123
Vachedzor (1)	123
Vachedzor (2)	126
Tayotskar (1)	135
Tayotskar (2)	138
Tayotskar (3)	141
Urek	142
Panazkert (1)	142
Panazkert (2)	146
Panazkert (3)	148
Karashut	152
Kiv.....	153
Olor.....	154
Okhtadab (1)	156
Okhtadab (2)	156
Instead of the Conclusion	158
Bibliography	163
Appendix	167

СОДЕРЖАНИЕ

Введение.....	5
Азордацпорский округ.....	9
Азорд.....	11
Аспарашен.....	14
Энкузек.....	16
Тев (1)	20
Тев (2)	21
Ис	22
Хаху (1)	25
Хаху (2)	30
Хаху (3)	32
Хаху (4)	34
Хаху (5)	36
Хаху (6)	37
Хаху (7)	38
Хаху (8)	40
Хаху (9)	42
Хаху (10)	43
Хаху (11)	45
Харс (1)	47
Харс (2)	50
Цхик(1)	51
Цхик(2)	55
Цхик(3)	58
Чала	61
Вхик	61
Отха	63
Ошк (1)	63
Ошк (2)	65
Ошк (3)	73
Ошк (4)	75
Ошк (5)	77
Ошк (6)	77
Ошкидзор (1)	79
Ошкидзор (2)	83

СОДЕРЖАНИЕ

Ошкидзор (3)	87
Осет	90
Осха	91
Чакк	92
Аркуниц	95
Бртаноц	95
Гесмаль	97
Эрахани	97
Ишхан	98
Хошванк	108
Ниагом (1)	109
Ниагом (2)	114
Норберд	116
Вордиц	119
Саладжур	121
Сурбхач	122
Севкар	123
Вачедзор (1)	123
Вачедзор (2)	126
Тайоцкар (1)	135
Тайоцкар (2)	138
Тайоцкар (3)	141
Урек	142
Паназкерт (1)	142
Паназкерт (2)	146
Паназкерт (3)	148
Карашут	152
Кив	153
Олор	154
Охтадаб (1)	156
Охтадаб (2)	156
Вместо заключения	158
Литература	163
Приложение	167

Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների ազգային ակադեմիա
Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

Արկադի Ակոպով, Դավիթ Նահատակյան, Սոֆյա Հակոբյան, Արմեն Հայրապետյան
ՏԱԶՔ. ՊԱՏՄԱՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ:
Մաս Ա (Ազորդատքի և Չակք)

National Academy of Sciences of The Republic of Armenia
Shirak Center of Armenological Studies

Arkadi Akopov, Davit Nahatanyan, Sofya Hakobyan, Armen Hayrapetyan
TAYK: HISTORICAL AND ARCHITECTURAL RESEARCH.
Part I (Azordatspor and Chakq)

Национальная академия наук Республики Армения
Ширакский центр арменоведческих исследований

Аркадий Акопов, Давит Наатакян, София Акопян, Армен Айрапетян
ТАЙК: ИСТОРИКО-АРХИТЕКТУРНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ.
Часть I (Азордацпор и Чакк)

Գիտական խմբագիր՝ Ճարտ. դոկտոր, պրոֆ. Ա. Գրիգորյան
Քարտեզագիր՝ Լ. Նավոյան
Սրբագրիչներ՝ Գ. Բեգլարյան, Ա. Տահրապետյան, Հ. Մատիկյան, Ա. Մառաշյան

Ստորագրված է տպագրության՝ 19. 09. 2023թ.

Ծավալը՝ 200 էջ, թուղթը՝ A4, տպաքանակը՝ 150: Գինը՝ պայմանագրային

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա
Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
Հայաստան, Գյումրի, Վազգեն Սարգսյանի 5^ա
<http://shirakcenter.sci.am/>